

**ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

ОНИЩЕНКО Наталія Вікторівна

УДК 159.9: 159.94

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ЕКСТРЕНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ
ПОСТРАЖДАЛИМ У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ**

Спеціальність 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах»

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Харків – 2015

Дисертацію є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті цивільного захисту України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій.

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор
ТІМЧЕНКО Олександр Володимирович,
Національний університет цивільного захисту України, головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
МЕДВЕДЄВ Володимир Степанович,
Національна академія внутрішніх справ, професор кафедри юридичної психології;

доктор психологічних наук, професор
КОКУН Олег Матвійович,
Інститут психології імені Г.С.Костюка
НАПН України, заступник директора з науково-інноваційної роботи;

доктор психологічних наук, професор
САФІН Олександр Джамільович,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, завідувач кафедри психології.

Захист відбудеться «24» квітня 2015 р. о 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.707.02 у Національному університеті цивільного захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету цивільного захисту України за адресою: вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023.

Автореферат розісланий «23» лютого 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат психологічних наук, доцент

В.Є. Христенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Останніми роками Україна була вражена низкою жахливих за своїми масштабами та наслідками надзвичайних ситуацій (НС). Достатньо лише згадати трагедії на Скнилівському аеродромі (Львівська обл., 2004 р.), катастрофу російського літака ТУ-154 Пулківських авіаліній (Донецька обл., 2006 р.), вибух побутового газу у житловому будинку м. Дніпропетровськ (2007 р.), аварію на шахті ім. О.Ф. Засядька (м. Донецьк, 2007 р.), повінь у Закарпатті (2008 р.), надзвичайну ситуацію на артилерійській базі Міноборони м. Лозова (Харківська обл., 2008 р.), вибух у житловому будинку у м. Євпаторія (АРК, 2008 р.), вибух у лікарні м. Луганськ (2009 р.), трагедії на шахті ім. В.М. Бажанова (м. Макіївка, Донецька обл.) та на шахті «Суходольська-Східна» (Луганська обл.) у 2011 р., початок антитерористичної операції на сході України (2014 р.).

Найрезонансніші події останніх років змусили науковців замислитися над необхідністю впровадження нового підходу в межах психологічної допомоги постраждалому населенню. Саме тому, у 2004 році групою вітчизняних вчених, серед яких – С.Д. Максименко, С.М. Миронець, В.П. Садковий, О.В. Тімченко, В.Є. Христенко та ін., була проведена кропітка робота щодо обґрунтування та створення відповідної законодавчої бази, яка б визначала роль та місце психолога в осередку лиха. Проведений ретельний аналіз існуючих нормативно-правових документів, що регламентували на той час діяльність служби психологічного забезпечення МНС (зараз – ДСНС) України та узагальнений досвід функціонування аналогічних структур як в Україні, так і за її межами, дозволили, поряд з використанням інших загальнонаукових та спеціально-наукових методів дослідження, визначити пріоритетні напрями нормативно-правової регуляції діяльності служби психологічного забезпечення ДСНС України на сучасному етапі розвитку суспільства та держави¹.

Особливої актуальності набуває питання визначення ролі та місця екстремального психолога в процесі надання допомоги населенню, яке постраждало внаслідок НС. Це обумовлено тим, що сучасний фахівець-психолог, за якою би вузькою спеціальністю він не працював, у будь-який момент може бути поставлений перед необхідністю надання екстреної психологічної допомоги (ЕПД) постраждалим у НС. Можна сказати, що психолог в ситуації *екстреної* психологічної допомоги стикається з необхідністю дій саме в травматичній ситуації, а не терапії посттравматичних станів. І це – головна відмінність *екстреної* психологічної допомоги від роботи психолога в межах інших видів психологічної допомоги.

Окрім цього, в сучасній психологічній науці не існує загальноприйнятої концепції, яка б пояснювала чинники, що викликають

---

¹ На сьогодні єдиною державною структурою, на яку в Україні законодавчо покладено завдання психологічного захисту населення в осередку надзвичайної ситуації, є Державна служба України з надзвичайних ситуацій (прим. автора).

порушення психічного здоров'я людей, які опинилися в умовах НС. Сьогодні ми спостерігаємо прагнення більшості представників наукової думки замінити відсутність такої концепції психологічним феноменом посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Але, на нашу думку, вплив НС на психічний стан людини набагато ширше феномену ПТСР та містить у собі соціально-психологічний, інформаційний та організаційний аспекти.

Саме тому ми порушуємо питання пошуку шляхів обґрунтування надання постраждалим від надзвичайної ситуації *екстреної* психологічної допомоги, спираючись не стільки на існуючі підходи в психологічній науці, скільки на власний досвід роботи в осередку лиха.

Зауважимо, що головними відмінностями роботи психолога в межах заявленого підходу від існуючого «академічного» розуміння надання психологічної допомоги є наступні: (1) екстремальні психологи не чекають, коли до них прийдуть за допомогою – вони самі пропонують свою допомогу постраждалим, які в умовах НС не замислюються над збереженням власної психіки; (2) екстремальні психологи вимушені працювати з людьми, які в силу певних обставин переживають виключно негативні емоції; (3) екстремальні психологи не мають можливості застосовувати психодіагностичні методики для поглибленого вивчення станів постраждалих і вимушені працювати в умовах дефіциту часу та інформації; (4) екстремальні психологи надають допомогу постраждалим на очах у багатьох людей та у присутності засобів масової інформації; (5) у процесі надання ЕПД постраждалим екстремальні психологи вимушені вирішувати низку другорядних питань, які стосуються процесу аварійно-рятувальних або пошуково-рятувальних робіт у цілому тощо.

Таким чином, незважаючи на те, що сучасна психологічна наука володіє значним потенціалом знань, необхідних для постановки та вирішення проблеми в межах концепції психологічної допомоги, підходи щодо теорії та практики надання саме *екстреної* психологічної допомоги потребують нового вирішення та обґрунтування.

Аналіз наукової літератури показав, що питання визначення сутності та змісту психологічної допомоги вивчали О.Ф. Бондаренко, І.В. Дороніна, І.О. Корнієнко, В.І. Лисенко, О.О. Холодова та ін.

Сутність цього феномену в аспекті екстремальних умов розглядали Ф.Є. Василюк, О.Г. Караяні, Л.О. Малкіна-Пих, Л.А. Пергаменщик, Н.В. Тарабрина, О.В. Тімченко, Є.М. Черепанова, С.І. Яковенко та ін.

Психологічні аспекти діяльності працівників екстремальних служб досліджувались у роботах В.І. Барка, О.М. Кокуна, М.С. Корольчука, В.О. Лефтерова, С.Д. Максименка, О.А. Матеюка, В.С. Медведева, В.І. Осьодла, І.І. Приходька, Є.М. Потапчука, О.Д. Сафіна, В.В. Стасюка та ін.

Питаннями розгляду особливостей психічних станів особистості в стресових та екстремальних ситуаціях займались Ю.О. Александровський, Л.М. Балабанова, Л.П. Гримак, С.М. Миронець, М.Д. Левітов, С.І. Яковенко,

М. Dreznitz, Е. Foa та ін.

Такі вчені як Д.Ю. Бородін, О.Я. Варга, О.В. Гнездилов, С. Гремлінг, Є.Г. Гриневич, Б. Дейтс, В.Л. Марищук, В.Л. Решетніков, А. Antonovsky, А. Baum, С. Bening, R. Bryant, S. Hobfoll, F. Shapiro та ін. розглядали проблеми проведення психотерапевтичних заходів із постраждалими, вивчали особливості поведінки особистості в умовах НС, підіймали питання керування стресом.

Але слід зазначити, що, здебільшого, наукові зусилля вчених зосереджувались на вивченні питань, які ніяким чином не вирішують завдання *екстреної* психологічної допомоги постраждалим від НС. Відкритими залишаються і питання визначення першочерговості дій екстремальних психологів в умовах НС. Не вирішено проблему визначення ролі та місця ЕПД в межах існуючих концепцій психологічної допомоги. Потребують уточнення уявлення про алгоритмізацію дій психолога в осередку лиха. Актуальними залишаються і питання розробки психотехнік для роботи психологів із різними категоріями постраждалого населення.

Усе вищезазначене й зумовило вибір теми дисертаційного дослідження, визначення об'єкта і предмета, формулювання гіпотези, постановку мети і завдань наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи Національного університету цивільного захисту України і пов'язане з реалізацією Загальнодержавної цільової програми розвитку цивільного захисту на 2013–2017 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02 квітня 2013 р. № 3.

Матеріали дослідження використано при опрацюванні науково-дослідних робіт: «Розробка активних методів формування теоретичних знань з надання екстреної психологічної допомоги населенню, постраждалому внаслідок надзвичайних ситуацій» (РК № 0110U001296); «Відношення до життя та смерті в умовах надзвичайної ситуації: ціннісно-смысловий аспект» (РК № 0109U001907); «Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів персоналу ДСНС України» (РК № 0107U003096); «Психологічна експертиза існуючих нормативно-правових документів, що регламентують сучасну діяльність служби психологічного забезпечення ДСНС України та удосконалення нормативно-правової бази з урахуванням вимог сьогодення» (РК № 0107U003095); «Розробка методичних рекомендацій з надання психологічної допомоги населенню, постраждалому внаслідок надзвичайних ситуацій» (РК № 0107U000625); «Розробка рекомендацій щодо психологічного забезпечення проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків руйнування житлових будівель (на прикладі вибуху газу 13 жовтня 2007 року у м. Дніпропетровськ)» (РК № 0107U008629); «Аналіз передового досвіду та дослідження стану надання екстреної психологічної

допомоги населенню в умовах надзвичайної ситуації природного та техногенного характеру» (РК № 0108U003406).

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Національного університету цивільного захисту України (протокол № 3 від 19.11.2010 р.) та погоджено на засіданні бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 29.11.2011 р.).

Мета дослідження – на основі узагальнення науково-практичного доробку щодо впливу негативних наслідків НС на психічний стан постраждалих розробити теоретичні, організаційно-методичні та практичні засади їх мінімізації засобами екстреної психологічної допомоги.

Завдання дослідження:

- ✓ Розкрити закономірності та механізми дії стрес-чинників надзвичайної ситуації на психіку людини.
- ✓ Визначити роль та місце екстреної психологічної допомоги постраждалим в загальній системі сучасних концепцій психологічної допомоги.
- ✓ Здійснити психологічний аналіз законодавчого та нормативно-правового регулювання діяльності психолога ДСНС України в осередку лиха, виявити та обґрунтувати шляхи удосконалення регламентації процесу надання екстреної психологічної допомоги постраждалим при НС.
- ✓ Дослідити специфічні особливості надання екстреної психологічної допомоги різноманітним категоріям постраждалого населення.
- ✓ Розробити алгоритм роботи психолога ДСНС України з організації та надання екстреної психологічної допомоги в осередку лиха.
- ✓ Виокремити та обґрунтувати основні складові системи оцінювання ефективності діяльності психолога Служби порятунку з організації та надання екстреної психологічної допомоги постраждалим при НС.

Як робочу **гіпотезу** дослідження висунуто припущення про те, що запобігання особистісній патологічній еволюції постраждалих внаслідок НС можливе за умови своєчасного надання екстреної психологічної допомоги.

Об'єкт – психологічна допомога постраждалим від НС.

Предмет – екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт із ліквідації наслідків НС.

Методологічну основу дослідження становлять:

- ✓ принципи загальної та генетичної психології, що розкривають закономірності розвитку особистості як суб'єкта власної життєдіяльності (С.Л. Рубінштейн, С.Д. Максименко та ін.);
- ✓ концепція діяльності в особливих умовах (В.О. Лефтеров, І.І. Приходько, Є.М. Потапчук, О.Д. Сафін, О.В. Тімченко та ін.);
- ✓ положення, пов'язані з концепцією психологічного стресу (В.О. Бодров; Л.О. Китаєв-Смик; А.Б. Леонова; Г. Сельє, С.Д. Spielberger,

R. Lazarus та ін.);

✓ концепції відстрочених реакцій на травматичний стрес (посттравматичних стресових реакцій) (Ф.В. Бассін, Д. Вільсон, М.Горовиць, Л.А. Пергаменщик, Н.В. Тарабрина, Х. Фіглі, Д.Шпігель та ін.);

✓ технології надання психологічної допомоги тому, хто її потребує (Г.С. Абрамова, О.Ф. Бондаренко, Р.С. Немов, К. Роджерс, К. Рудестам, С.І. Яковенко, Т.С. Яценко та ін.);

✓ положення щодо особливих психічних станів та реакцій, що спостерігаються в ризиконебезпечних ситуаціях (Ю.О. Александров, Г.О. Балл, М.Д. Левітов, С.М. Миронець та ін.).

Методи дослідження. У процесі теоретичного вивчення проблеми та науково-емпіричної роботи використовувались наступні методи:

- *теоретичного характеру* (аналіз, синтез, класифікація та оглядово-аналітичний метод) – дозволили вивчити напрацювання в зазначеній галузі, провести огляд та аналіз науково-теоретичного доробку, який сформувався на цей час в межах екстремальної та кризової психології, психології ризиконебезпечних професій, психологічної допомоги;

- *емпіричного характеру* (спостереження, бесіда, структуроване інтерв'ю, метод інтерпретації супутніх явищ, метод аналізу документальних зйомок з місця трагедії та звітів, анкетування, опитування, метод експертних оцінок, «Експрес-тест на визначення типу темпераменту») – уможливили комплексне вивчення: впливу НС на людину, яка постраждала від її наслідків; сутності та змісту категорії «екстрена психологічна допомога»; особливостей роботи психологів ДСНС України з організації та надання ЕПД постраждалим в умовах надзвичайної ситуації.

- *методи обробки даних дослідження:* (1) кількісний аналіз за допомогою статистичних методів дослідження (ф-критерій Фішера, метод багатомірного шкалування із застосуванням парного порівняння, факторний аналіз методом аналізу головних компонент з Варімакс обертанням із нормалізацією Кайзера, г-критерій Пірсона) – було використано для проведення математико-статистичної обробки даних, отриманих у нашому дослідженні; (2) якісний аналіз за допомогою методу контент-аналізу – було використано для якісної та змістовної обробки даних, які були отримані нами, здебільшого, в ході бесід, опитувань, аналізу супутніх явищ тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

Вперше у вітчизняній психологічній науці:

✓ визначено та обґрунтовано роль та місце екстреної психологічної допомоги постраждалим в загальній системі сучасних концепцій психологічної допомоги;

✓ узагальнено теоретико-емпіричні дані про вплив надзвичайної ситуації на психічний стан постраждалих з урахуванням їх гендерних та вікових особливостей;

✓ запропоновано теоретичні та прикладні підходи організації та надання

екстреної психологічної допомоги постраждалим в осередку лиха.

Удосконалено:

- ✓ шляхи оптимізації законодавчого та нормативно-правового регулювання діяльності психолога ДСНС України в осередку лиха;
- ✓ систему оцінки рівня підготовленості та ефективності діяльності психолога Служби порятунку з організації та надання екстреної психологічної допомоги постраждалим в умовах надзвичайної ситуації.

Дістали подальшого розвитку наукові погляди щодо мінімізації впливу на психіку людини психотравмуючих факторів надзвичайної ситуації.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані в результаті емпіричного дослідження відомості про зміст, структуру, мету та завдання, принципи організації та надання ЕПД постраждалим в осередку лиха дозволили розробити та запропонувати: (1) класифікацію постраждалих від НС з урахуванням їхніх соціально-демографічних характеристик та перенесених ними видів втрат внаслідок трагедії; (2) рейтинг важкості переживання постраждалими втрат внаслідок НС; (3) типологію реагування постраждалими на втрату внаслідок НС; (4) структурно-функціональну модель ЕПД; (5) алгоритм роботи психолога ДСНС в осередку лиха.

Усе вищезазначене дозволяє не тільки корегувати дії психолога Служби порятунку при роботі в умовах НС, але й підвищувати рівень ефективності надання ЕПД постраждалим в осередку лиха.

Розроблений комп'ютерний тренажер «Підготовка психолога ДСНС України до виїзду на ліквідацію надзвичайної ситуації» пройшов апробацію та показав свою дієвість в межах оцінювання рівня психологічної готовності фахівця до роботи з постраждалим населенням.

Розроблена та запропонована експрес-оцінка психоемоційного стану постраждалої дитини в осередку лиха може бути використана психологами Служби порятунку при проведенні індивідуальної або групової роботи з дітьми в зоні надзвичайної ситуації.

Основні положення дисертаційного дослідження впроваджено: (1) в роботу Державної служби України з надзвичайних ситуацій при підготовці розпорядчих документів ДСНС України з питань: (а) організації ефективної взаємодії фахівців-психологів; (б) організації та проведення спеціальної підготовки фахівців-психологів, які можуть бути залучені до роботи з постраждалим контингентом; (в) алгоритму передачі постраждалих від НС цивільним психологам для пролонгованої психологічної допомоги. Пропозиції щодо устаткування пунктів екстреної психологічної допомоги та введення знаків розрізнення на форменому одязі психолога ДСНС України при роботі в осередку лиха та склад «Валізи психолога» внесені до Наказу МНС України від 27.02.2008 № 148 «Про створення позаштатних мобільних груп екстреної психологічної допомоги МНС» (акт впровадження від 22.09.2014.). (2) Розроблена типологія реагування постраждалих людей на НС використовується кубинськими фахівцями під час роботи в країнах

Латинської Америки. Практичні рекомендації щодо психологічної роботи з дітьми різного віку, які зазнали різних видів втрат внаслідок НС, активно використовуються під час підготовки практикуючих психологів на факультеті психології Університету м. Гавана, Куба (акт впровадження від 17.12.2014 р.). (3) Основні результати дослідження у вигляді комп'ютерного тренажеру «Підготовка психолога ДСНС до виїзду на ліквідацію надзвичайної ситуації» активно використовується при проведенні щорічних тактичних та спеціальних навчань курсантів та студентів вищих навчальних закладів цивільного захисту, а також в межах перепідготовки фахівців-психологів ДСНС України (акт впровадження від 19.05.2014 р.). (4) Висновки щодо особливостей поведінки людей, постраждалих від трагічних подій різного характеру, які пережили втрату житла, втрату близьких, апробовані та використовуються фахівцями Коледжу пожежної безпеки та цивільного захисту (м. Рига, Латвія) в програмі навчання психологів та волонтерів, які надають першу психологічну допомогу на місцях катастроф (акт впровадження 13.10.2014 р.). (5) Розроблений алгоритм роботи екстремального психолога в умовах ліквідації наслідків НС використовується в професійній діяльності фахівцями-психологами Центру кризової психологічної допомоги Державної установи освіти «Командно-інженерний інститут» Міністерства з надзвичайних ситуацій Республіки Білорусь. Запропоновані основи організації діяльності психологів ДСНС України з психологічного супроводу постраждалих при проведенні процедури впізнання загиблих, евакуації постраждалих в безпечні райони або в місця тимчасового перебування, а також в умовах очікування звісток щодо долі близької людини активно застосовуються в практиці психологів МНС Республіки Білорусь (акт впровадження 09.01.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Подані в роботі наукові матеріали та дані дослідження є самостійним внеском автора у вирішення проблеми, яка вивчається. У монографіях, підручниках та навчальних посібниках, написаних у співавторстві, доробок здобувача полягає у створенні концепції, структури, теоретико-методологічному обґрунтуванні та розробці основних підходів щодо організації та надання ЕПД постраждалим внаслідок НС. При написанні наукових статей та тез доповідей: «Чи потрібні Україні фахівці з психології екстремальних ситуацій?», «Основні проблеми організації надання екстреної психологічної допомоги постраждалим в умовах надзвичайної ситуації», «Установка на життя як фактор збереження фізичного та психічного здоров'я в умовах екзистенціальної загрози», «Базові концепції подолання кризових ситуацій в сучасній психологічній науці», «How to say to a person about the death of a relative: from the experience of psychological work in the center of an emergency», «Особливості встановлення психологічного контакту «психолог-клієнт»», «Актуальність впровадження дебрифінгу в психологічну роботу з постраждалими від надзвичайних ситуацій техногенного та природного походження», «Механізм психологической защиты как основа для продуктивной работы стратегий совладания личности в трудной жизненной ситуации»,

«Психологічні дослідження в МНС: сучасний стан та перспективи розвитку спеціальності 19.00.09. – «Психологія діяльності в особливих умовах», «Вклад харьковських психологів в становлення и развитие службы экстренной психологической службы на Украине», «Особливості психологічної роботи з мешканцями населених пунктів, звільнених у ході антитерористичної операції», «Основні проблеми та стратегії їх подолання на шляху оптимізації процесу психологічної адаптації вимушених переселенців» автор виступала в ролі керівника наукового колективу, здійснювала теоретико-методологічний аналіз питань, що розглядалися в цих працях.

Апробація результатів дисертації. За проблемою дослідження автором організовано та проведено три міжнародні науково-практичні конференції «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (м. Харків, 2007; 2010; 2013); розроблено та проведено тематичне заняття «Особливості поведінки в умовах терористичного акту та захоплення заручників» із вчителями профільної загальноосвітньої школи № 36 м. Харків (2011).

Теоретико-методологічні положення та основні науково-практичні результати дослідження обговорювались на засіданнях науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, різноманітних семінарах та круглих столах, проведених спільно з представниками організацій, визнаних у світі лідерами в галузі наукових досліджень з екстремальної психології, зокрема: круглий стіл за участю Президента Європейської спільноти вивчення травматичного стресу Міранди Олфф (м. Харків, 2011); круглий стіл за участю німецької делегації щодо особливостей надання психологічної допомоги в умовах проведення масових заходів (м. Харків, 2011); науково-гуманітарний семінар «Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності» за участю науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної академії національної гвардії України (м. Харків, 2012); інтернет-зв'язок з президентом Кубинського товариства психологів Алексисом Лоренсо Руїзом щодо обміну досвідом роботи в надзвичайних ситуаціях українських та кубинських екстремальних психологів (м. Харків, 2014); спеціалізований навчальний семінар «А-В-С психологічної допомоги потерпілим у зоні бойових дій та їх рідним» (м. Львів, 2014).

Автор безпосередньо брала участь у роботі міжнародного конгресу «Методологія психологічної підтримки постраждалих у надзвичайних ситуаціях», який відбувся під егідою МНС Росії за підтримки Міжнародної організації цивільної оборони (МОГО) (м. Москва, 2013).

Основні результати роботи оприлюднені на 27 науково-практичних конференціях, зокрема на *чотирнадцяти міжнародних науково-практичних конференціях*: Коченовские чтения «Психология и право в современной России» (г. Москва, 2010); «Психологічні технології в екстремальних видах діяльності» (м. Донецьк, 2010); «Социально-психологическая помощь

населению в чрезвычайных ситуациях» (г. Уфа, 2011); «Психологическое здоровье и благополучие нации: проблемы, реалии и перспективы» (г. Донецк, 2011); «Наукове забезпечення службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України» (м. Харків, 2012); «Психологічні особливості особистості в умовах трансформації суспільства» (м. Макіївка, 2012); «Чрезвычайные ситуации: теория, практика, инновации» (г. Гомель, 2012); «Теория и практика охраны границ государств-участников СНГ: история и современность» (г. Алмати, 2012); Коченовские чтения «Психология и право в современной России» (г. Москва, 2012); «Пожарная безопасность: проблемы и перспективы» (г. Воронеж, 2012); «Психология в образовательном пространстве» (г. Донецк, 2012); «Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука» (м. Харків, 2012); «Психологічні технології в діяльності правоохоронних органів» (м. Донецьк, 2013); «Приложна психология и социална практика» (г. Варна, 2013); а також на *тринадцяти* всеукраїнських науково-практичних конференціях: «12-та Всеукраїнська наук.-практ. конф. рятувальників» (м. Київ, 2010); «13-та Всеукраїнська наук.-практ. конф. рятувальників» (м. Київ, 2011); «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях» (м. Київ, 2011); «Актуальні проблеми практичної психології» (м. Київ, 2012); «Проблеми психології діяльності в особливих умовах» (м. Черкаси 2012); «14-та Всеукраїнська наук.-практ. конф. рятувальників» (м. Київ, 2012); «Професійне становлення особистості» (м. Одеса, 2013); «Бочаровські читання» (м. Харків, 2013); «Соціально-гуманітарні та правові проблеми діяльності збройних сил України» (м. Київ, 2014); «16-та Всеукраїнська наук.-практ. конф. рятувальників» (м. Київ, 2014); «Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє» (м. Київ, 2014); «Особистість в сучасному світі» (м. Київ, 2014); «Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку» (м. Харків, 2014).

Публікації. Результати дисертації викладено у 7 монографіях (одна з яких одноосібна); 24 статтях у наукових фахових виданнях, затверджених переліком МОН України; 7 статтях у наукових виданнях іноземних держав; 1 статті у науковому виданні, що не входить до переліку МОН України як фахове з психологічних наук; 1 підручнику (із грифом МОН); 1 навчальному посібнику (із грифом МОН); 1 термінологічному словнику (із грифом МОН); 27 тезах матеріалів науково-практичних конференцій, семінарів і круглих столів.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 8 розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 544 найменування (із них 98 – іноземні автори). Основний зміст дисертації викладено на 392 сторінках машинопису (із них 84 сторінки, на яких таблиці та рисунки займають повну площу сторінки). Ілюстративний матеріал подано у 43 таблицях і 55 рисунках. Загальний обсяг дисертації – 451 сторінка; 27 додатків (на 220 сторінках) оформлено окремо.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначаються його об'єкт, предмет і мета, формулюються гіпотеза і завдання роботи, розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Наводяться відомості про особистий внесок автора, апробацію та впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі «Особистість в умовах надзвичайної ситуації»** подано стислий огляд генезису проблеми НС як вітальної та екзистенціальної загрози, визначено психологічні особливості реакцій, станів та поведінки постраждалих в осередку лиха, описано психологічні наслідки впливу стрес-факторів НС на психічне здоров'я людей.

У результаті дослідження встановлено, що існуючі на цей час класифікації НС не враховують багатопорядковість та різноманітність їх наслідків – соціальних, політичних, екологічних, економічних та, особливо, психологічних. Сучасні дослідники сходяться лише в одному – НС має виключно негативне забарвлення та є серйозним випробуванням для людини.

Ключовим поняттям, що є підґрунтям для характеристики феномену НС, є поняття «загроза (життю, здоров'ю, матеріальним цінностям, стабільності, психічному стану, впевненості у майбутньому тощо) для цілісності самої людини». Це поняття фактично об'єднує в собі такі ключові категорії як «вітальна загроза» та «екзистенціальна загроза».

Доведено, що доки людина в умовах НС не усвідомлює, що з нею відбувається, доки домінують тільки інстинкти самозбереження – діє вітальна загроза; коли ж настає розуміння того, що коїться – починає діяти екзистенціальна загроза.

Виникнення реакцій, психічних станів та певні особливості поведінки постраждалого залежатимуть від цілої низки факторів, основними серед яких є: раптовість виникнення НС; інтенсивність, тривалість та спрямованість вітальної та екзистенціальної загроз; готовність постраждалих до дій в надзвичайних умовах; поведінка інших людей (як постраждалих, так і рятувальників), яка може стати прикладом для наслідування; якість та швидкість організації допомоги всім постраждалим внаслідок НС.

Доведено, що устояні в науці підходи у вивченні динаміки реакцій та станів постраждалого від НС на основі досліджень її 7 основних стадій (стадія вітальних реакцій; стадія гострого психоемоційного шоку з явищами гіпермобілізації; стадія психофізіологічної демобілізації; стадія вирішення; стадія відновлення психофізіологічного стану; стадія відстрочених реакцій; стадія віддалених наслідків), не дозволяють у повному обсязі розкрити це складне питання. Адже більшість реакцій та станів постраждалого на кожній із виділених стадій є дуже швидкоплинними. А тому, їх визначення та подальше дослідження стають фактично неможливими. Виходом із цієї ситуації може стати укрупнення вищезазначених стадій на основі та їх співвіднесення з етапами реагування постраждалого на НС (див. табл. 1).

Таблиця 1 - Психологічні особливості реакцій, станів та поведінки постраждалих в умовах надзвичайної ситуації

Етапи реагування постраждалими на НС	Психологічні особливості <u>реакцій</u> постраждалих в умовах НС	Психологічні особливості <u>станів</u> постраждалих в умовах НС	Психологічні особливості <u>поведінки</u> постраждалих в умовах НС
<p>1-й етап – входження або потрапляння в осередок надзвичайної ситуації («Стадія вітальних реакцій»).</p>	<p>Неспецифічні психогенні реакції, в основі яких лежить страх різної інтенсивності. Спостерігається звуження свідомості, редукція моральних норм та обмежень, порушення сприйняття часу та сили зовнішніх і внутрішніх подразників.</p>	<p>Стан заціпеніння, страх, відчай.</p>	<p>Переважно інстинктивні форми поведінки, що керуються імперативом збереження власного життя.</p>
<p>2-й етап – знаходження в осередку надзвичайної ситуації («Стадія гострого психоемоційного шоку з явищами гіпермобілізації» + «Стадія психофізіологічної демобілізації»).</p>	<p>Реакція на зовнішні подразники вкрай уповільнена – з боку може здаватись, що постраждалі цілком занурені у свої переживання та почуття. У подальшому відмічається гранична мобілізація психофізіологічних резервів, загострення сприйняття та збільшення швидкості розумових процесів. Незважаючи на присутність раціональних компонентів, можливі прояви панічних реакцій з ймовірністю набуття ними масового характеру.</p>	<p>На початку можливо спостерігати тимчасове полегшення, збудженість та задоволеність людини собою через те, що їй вдалося вижити. На зміну такому стану приходить безсилля, психічна напруга, відчай, виснаження, розгубленість, виразні депресивні тенденції, фіксується надсильний шок та пролонгований стрес.</p>	<p>Поведінка підкорена імперативу рятування близьких людей з подальшою реалізацією уявлень про мораль. Прояви необґрунтованої та невиправданої сміливості (особливо під час порятунку близьких) при одночасному зниженні критичності оцінки ситуації зі збереженням здатності до цілеспрямованої діяльності. У подальшому може спостерігатись зниження моральної нормативності поведінки, відмова від будь-якої діяльності та відсутність мотивації до неї.</p>
<p>3-й етап – вихід із надзвичайної ситуації («Стадія вирішення» + «Стадія відновлення психофізіологічного стану» + «Стадія відстрочених реакцій» + «Стадія віддалених наслідків»).</p>	<p>Поступова стабілізація настрою та самопочуття. Яскраво виражені психосоматичні реакції (переважно з боку серцево-судинної та гормональної систем, а також з боку шлунково-кишкового тракту).</p>	<p>Зберігається знижений емоційний фон, немотивовані страхи. Гіпертрофоване почуття провини перед загиблими, що набуває патологічної форми.</p>	<p>Обмеження контактів із оточуючими, уповільнення рухів, порушення сну та апетиту. З'являється бажання виговоритися, з'являються жарти, відновлюються сновидіння.</p>

Відмічено, що наслідками перебування людини в осередку НС можуть бути: психічна травма, різноманітні нервово-психічні порушення, а також вагомі соціальні зміни (зміна соціального статусу, зміна місця проживання, втрата звичного соціального оточення тощо). Крім того, НС майже завжди тягне за собою цілу низку втрат (близьких, житла, здоров'я, звичного оточення та способу життя, уявлень про устрій світу та самого себе). При цьому в якості віддалених наслідків НС пропонується розглядати не тільки розвиток реакцій на саму ситуацію, але і на все те, що вона обумовлює. Іншими словами, переживання людиною НС містить і переживання її «непсихічних» наслідків. Саме тому рання превенція небажаного розвитку процесу переживання травми буде краща, ніж психотерапевтичний вплив при розладі, що сформувався.

У другому розділі «**Організація роботи та методи дослідження особливостей організації та надання екстреної психологічної допомоги в умовах надзвичайної ситуації**» наведено структурно-функціональну модель ЕПД (див. рис.1.), характеристику методологічної основи побудови дослідження, обґрунтування вибору груп досліджуваних та використаних методів і методик дослідницької роботи.

Відмічено, що побудова дослідження здійснювалася з урахуванням специфічних особливостей того середовища, в якому перебувала основна частина випробуваних – постраждалих від НС. Через це дослідницький етап роботи переважно більшістю було реалізовано в, так званих, «польових умовах» – умовах, коли втручання дослідника щодо контролю за додатковими змінними було суттєво обмежено, а в більшості випадків – абсолютно неможливо.

Дослідження було реалізовано в процесі послідовного проходження наступних етапів: (1) Пошуковий етап (2007–2008 рр.), у ході якого було визначено основну наукову проблему, вивчено її стан та ступінь розробленості; розглянуто існуючі підходи на шляху вирішення поставленої проблеми; визначено основні методи та методики дослідження, запропоновано робочу гіпотезу дослідження. (2) Основний етап (2009–2011 рр.), у ході якого здійснювалося планування та реалізація емпіричної частини дослідження. Це відбувалось у вигляді підбору та використання методів та методик дослідження з урахуванням специфічних умов його проведення. Підсумком цього етапу стали результати, які розкривали питання трьох основних блоків: (а) *I блок – дослідження впливу НС на людину, яка постраждала від її наслідків* (особливості психоемоційного стану постраждалої від НС людини; специфіка переживання постраждалими різних категорій того чи іншого виду втрати; виділення та обґрунтування типів реагування постраждалих на трагічну подію; вивчення особливостей поведінки постраждалих різних категорій в умовах НС); (б) *II блок – вивчення сутності та змісту категорії «екстрена психологічна допомога»* (визначення місця ЕПД серед основних видів психологічної допомоги;

виділення та обґрунтування змістовних та описових характеристик ЕПД); (в) III блок – дослідження особливостей роботи психологів ДСНС України з організації та надання ЕПД постраждалим в умовах НС (основні функціональні обов'язки, що покладаються на фахівців-психологів при наданні ЕПД постраждалим в умовах ліквідації наслідків лиха; особливості роботи психолога в осередку НС; обґрунтування розподілу постраждалих внаслідок НС на категорії; дослідження специфіки надання ЕПД на різних ділянках робіт в умовах ліквідації наслідків НС; побудова алгоритму діяльності психолога з організації та надання ЕПД постраждалим в умовах НС; оцінка ефективності діяльності психолога ДСНС України в умовах НС).

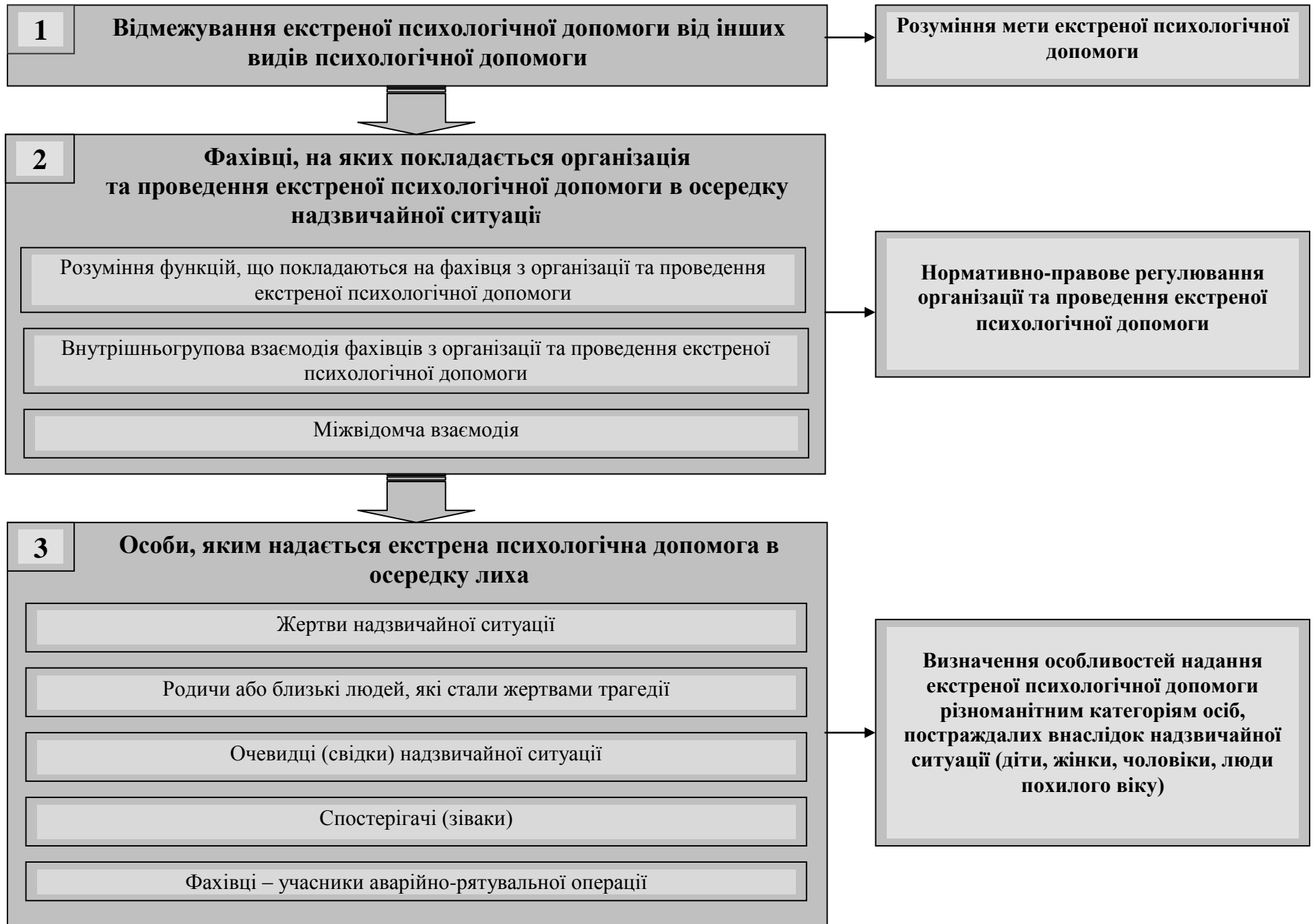
(3) Теоретико-узагальнюючий етап (2012–2014 рр.) полягав у проведенні аналітично-синтетичного поєднання емпіричних даних із отриманими на етапі пошуку результатами теоретичного дослідження. Така процедура дозволила, з одного боку, шляхом аналізу емпіричних даних окреслити вектори розвитку теоретичних здобутків у проблемі, що вивчається; з іншого, – за допомогою результатів теоретичного дослідження розкрити перспективи для подальшого емпіричного пошуку. Також на цьому етапі було здійснено апробацію та впровадження результатів дослідження, проведено узагальнення отриманих даних, оформлено проміжні та загальні висновки.

Вибірку дослідження склали 2033 особи, які постраждали внаслідок тієї чи іншої НС, що відбулися в Україні впродовж 2007–2012 років (263 чоловіки; 966 жінок; 684 людини похилого віку та 120 дітей).

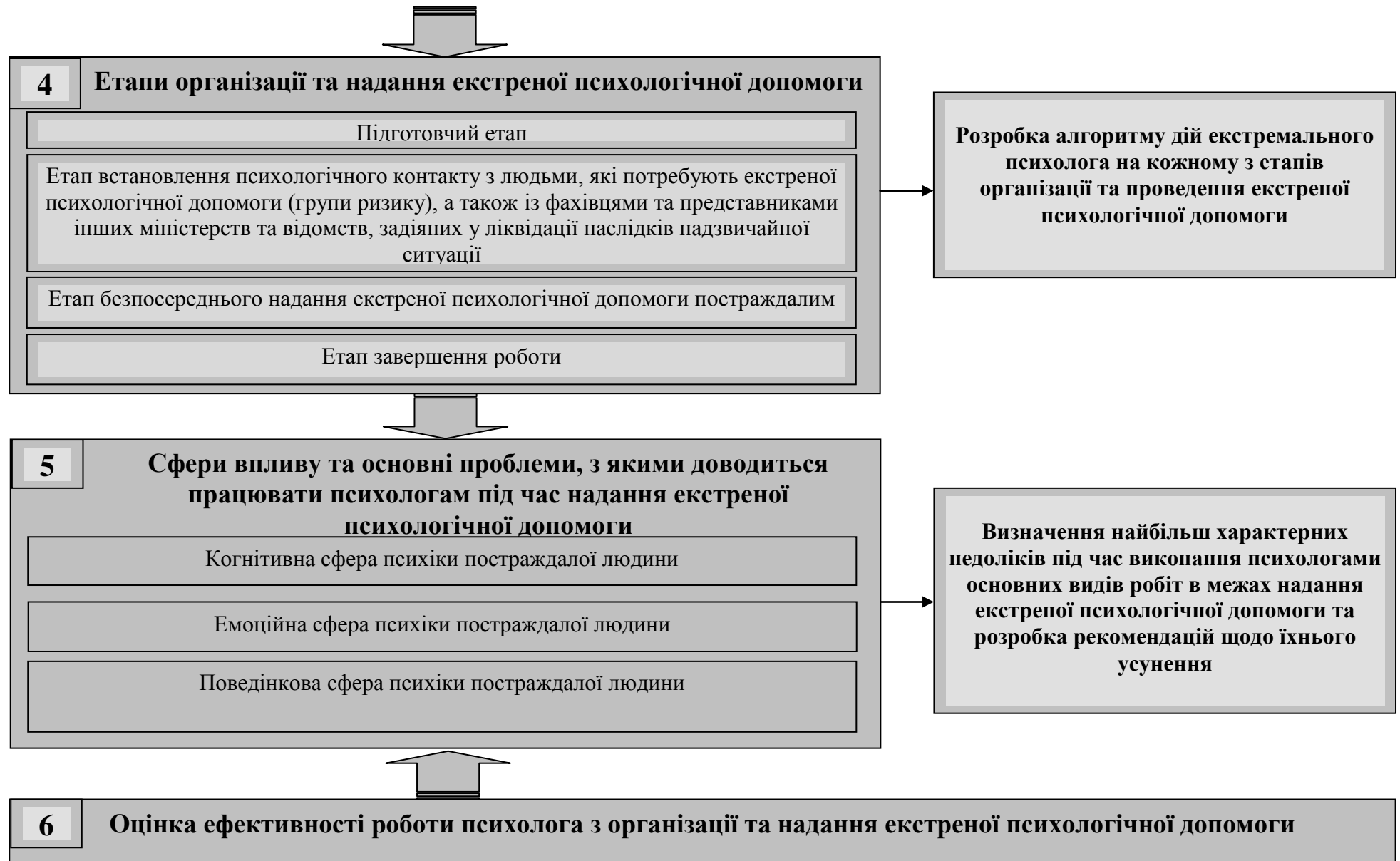
Крім того, групи досліджуваних неодноразово додатково перерозподілялись залежно від тих властивостей, які були їм характерні та які представляли для нас певний інтерес (характер пережитої досліджуваними НС; вид втрати, яку переживали постраждалі внаслідок НС; особливості (типи) реагування досліджуваними на трагічну подію, яка з ними відбулася).

Окрему групу досліджуваних склали 86 екстремальних психологів, які безпосередньо надавали ЕПД постраждалим в осередку лиха.

Групу експертів, які були задіяні у проведенні дослідження, склали 37 фахівців, а саме: 8 фахівців науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, 4 фахівця-психолога ГУ ДСНС України у Донецькій області, 3 фахівця-психолога ГУ ДСНС України м. Київ та Київської області, 2 фахівця-психолога ГУ ДСНС України у Закарпатській області та 3 фахівця-психолога ГУ ДСНС України в Луганській області, а також 17 фахівців психологічних служб та служб порятунку аналогічних міністерств та відомств Казахстану (4), Киргизстану (1), Латвії (1), Монголії (1), Абхазії (1), Вірменії (1), Білорусі (2), Південної Осетії (1), Таджикистану (1), Швейцарії (1), Тунісу (1), Узбекистану (1) та Південно-Африканської республіки (1).

Рисунок 1 - Структурно-функціональна модель екстреної психологічної допомоги

Третій розділ «Екстрена психологічна допомога в системі загальнопсихологічної допомоги особистості» присвячено аналізу вітчизняного та закордонного досвіду організації та надання ЕПД постраждалим в умовах НС, проведенню психосемантичного аналізу категорії «екстрена психологічна допомога» як окремого виду психологічної допомоги.

Зазначено, що отримана в ході дослідження факторна структура описових та змістовних характеристик, які характеризують ЕПД, складається з чотирьох основних факторів. *Перший фактор – «Розуміння» (розуміння ситуації)*: адресність психологічної допомоги – (0,728); неможливість використання техніки заспокоєння постраждалого при наданні йому екстреної психологічної допомоги – (-0,721); надання порад постраждалому – (0,643); звернення до його майбутнього – (0,792); підвищення адаптивних здібностей постраждалого – (0,828) та зміна ставлення до світу – (0,788). Цей фактор утворили такі характеристики, які, перш за все, націлені на допомогу в розумінні та прийнятті тієї надскладної ситуації, в якій опинилась постраждала людина.

Другий фактор – «Контакт» (початок взаємодії психолога з постраждалим): невідкладність – (0,743) та швидкість допомоги – (0,635); неможливість застосовувати довгострокові методи психологічного впливу – (-0,676); неефективність цілковито гуманного вектору психологічних інтервенцій з боку екстремального психолога – (-0,504); директивність взаємодії психолога з постраждалим в межах надання допомоги – (0,604); неможливість скорегувати цілі та мотиви з перспективою зміни стилю життя – (-0,711). Такі характеристики дозволяють говорити про специфічну форму взаємодії психолога з постраждалим при наданні останньому психологічної допомоги. Оскільки психолог в осередку трагедії працює в умовах дефіциту часу, в умовах, коли неможливо застосовувати як діагностичні, так і корекційні методи, можна сказати, що цей фактор відбив саме те, що майже вся психологічна допомога в надскладних умовах НС ініціюється виключно самим психологом та надається у короткі строки.

Третій фактор – «Допомога» (розуміння себе в ситуації): відновлення адекватної Я-концепції постраждалого – (0,895); виправлення стратегії взаємовідносин з оточуючими – (0,858); неможливість проводити профілактику виникнення та розвитку негативних психічних станів у постраждалих – (-0,796) та зниження почуття неповноцінності – (0,503). Наведені характеристики є відображенням процедури умовного знайомства постраждалого зі своїм «Я – після НС». Людині важливо оцінити власні сили, оглядітись та обрати шлях для руху вперед.

Четвертий фактор – «Захист» (безпосереднє надання ЕПД): надання підтримки – (0,560); пошук ресурсів – (0,560); відновлення або розвиток знижених внаслідок негативного впливу психічних функцій – (0,731); допомога у прийнятті рішень – (0,514); неможливість забезпечити

збереження або зміцнення психічного здоров'я постраждалого – (-0,753). Цей фактор можна представити як сукупність основних показників, що характеризують важливість допомоги постраждалим від НС людині та показують необхідність забезпечення підтримки особистості та активацію її внутрішніх ресурсів.

Наведена характеристика факторів співвідноситься зі специфікою надання ЕПД: (1) адресність та допомога у розумінні ситуації та себе в ситуації; (2) встановлення психологічного контакту і невідкладна робота з актуальними негативними станами постраждалої людини; (3) прийняття ситуації, яка склалась, допомога в сприйнятті та розумінні себе в ситуації; (4) пошук можливостей (ресурсів) людини пережити надзвичайну ситуацію.

Результати багатомірного шкалування із застосуванням парного порівняння існуючих на сьогодні видів психологічної допомоги та ЕПД дозволили отримати картину узагальненого психосемантичного простору співвідношення стимулів – видів психологічної допомоги – за допомогою визначення евклідової відстані (відстані між двома об'єктами/стимулами в просторі двох координат). Узагальнення отриманих даних дозволило встановити наступне: (а) ЕПД менш за все схожа з такими видами допомоги як довгострокова психотерапія та психореабілітація; (б) психологічне консультування та психокорекція є лише частково однорідними з ЕПД; (в) найбільшу подібність з ЕПД має короткострокова психотерапія та психопрофілактика.

Під екстреною психологічною допомогою розуміється система короткострокових заходів, націлених на регуляцію актуального психологічного, психофізіологічного стану та негативних переживань людини або групи людей, постраждалих внаслідок кризової або надзвичайної події, за допомогою професійних методів, які відповідають вимогам ситуації.

Метою ЕПД є попередження (запобігання) та профілактика гострих психічних розладів, нервово-психічних порушень як наслідків пережитої особистістю НС. Це дозволяє стверджувати, що ЕПД є системним явищем (процесом), який вирішує проблеми досягнення рівноваги в психоемоційному стані постраждалої людини та адекватності її реагування на зовнішні стресові фактори (умови НС).

Основними завданнями ЕПД є: (1) підвищення адаптаційних можливостей постраждалої людини при «виході» з зони НС; (2) стабілізація психоемоційного стану постраждалого; (3) регуляція актуального психічного, психофізіологічного стану і негативних емоційних переживань, пов'язаних з надзвичайною ситуацією, за допомогою спеціальних методів, адекватних конкретній ситуації; (4) запобігання відстроченим несприятливим реакціям постраждалої людини; (5) профілактика виникнення та розповсюдження масових негативних реакцій серед постраждалого контингенту (панічні прояви); (6) сприяння інформованості постраждалого населення щодо перебігу процесу ліквідації наслідків НС;

(7) попередження розвитку ПТСР.

У четвертому розділі «Організаційно-правове регулювання діяльності фахівців Служби порятунку, на яких покладається організація та проведення екстреної психологічної допомоги в осередку лиха» проводиться визначення та обґрунтування функціональних обов'язків, що покладаються на фахівця з організації та надання ЕПД в осередку НС.

Визначено та охарактеризовано основні функції психолога ДСНС України: (1) Безпосередня робота з організації та надання ЕПД постраждалим внаслідок НС. В межах цього блоку робіт психологами проводиться збір інформації щодо трагічної події та здійснення заходів щодо психологічного супроводу людей, які зазнали лиха. При цьому психологи Служби порятунку повинні дотримуватись наступних умов: діяти «тут і зараз» (допомога повинна надаватись виключно в аспекті пережитої людиною травмуючої події); діяти в умовах максимального наближення до місця трагедії (фахівець працює безпосередньо в осередку трагедії і з тим актуальним психоемоційним станом, який демонструє постраждала людина); використовувати методи, які є адекватними як ситуації, в якій надається психологічна допомога, так і стану постраждалої людини. (2) Превентивна або профілактична робота, яка полягає у запобіганні виникненню та розвитку масових негативних проявів серед постраждалого населення. (3) Координаційна робота з забезпечення взаємодії з фахівцями в межах групи психологів ДСНС України та з фахівцями інших служб швидкого реагування.

Зазначено, що окрім прямих, або безпосередніх функцій, які повинен виконувати фахівець служби психологічного забезпечення ДСНС України в осередку НС, ним вирішується ціла низка завдань, які напряду не стосуються надання ЕПД. Це, насамперед, обумовлюється недосконалістю сучасної системи нормативно-правового регулювання діяльності психолога ДСНС України в умовах ліквідації наслідків НС.

Проведений психологічний аналіз законодавчого регулювання організації та надання ЕПД постраждалим в умовах НС дозволив констатувати, що існуюча нормативно-правова база не вирішує на сьогодні низку проблем і, перш за все: (а) міжвідомчої взаємодії психологів різних державних та приватних структур, які залучаються до ліквідації наслідків НС; (б) подальшої передачі постраждалих цивільним психологам для пролонгованої психологічної допомоги; (в) визначення основних видів робіт, на виконання яких можуть залучатися психологи Служби порятунку; (г) визначення загального переліку надзвичайних або інших неординарних ситуацій, на ліквідацію яких залучаються психологи ДСНС України; (д) матеріально-технічного забезпечення діяльності психологів Служби порятунку.

П'ятий розділ «Психологічна характеристика постраждалих, які потребують першочергової екстреної психологічної допомоги в осередку надзвичайної ситуації» містить психологічний аналіз основних видів втрат

та їх вплив на постраждалих в умовах НС.

Опитування екстремальних психологів, які мають досвід надання ЕПД в умовах НС показав, що найбільш важко постраждали переживають наступні види втрат (див. табл. 2).

Таблиця 2 - Показники важкості переживання втрат постраждалими різних категорій внаслідок надзвичайних ситуацій

№	Вид втрати внаслідок НС	(1) Чоловіки (у %)	(2) Жінки (у %)	(3) Люди похилого віку (у %)	Ф (1, 2)	Ф (1, 3)	Ф (2, 3)
1.	Втрата житла	20,25	15,25	23,55	1,90	1,87	2,05*
2.	Втрата близької людини	34,80	30,53	31,35	1,55	1,62	0,89
3.	Втрата дитини	44,95	54,22	45,10	2,66*	0,70	2,40*

* $p \leq 0,05$

Подальші дослідження дозволили виділити та охарактеризувати:

✓ *особливості переживання постраждалими втрати житла внаслідок НС:* (а) у постраждалих зустрічається незначний показник гострих негативних реакцій, за виключенням людей похилого віку, які досить болісно переживають втрату власного житла (особливо при НС техногенного походження); (б) більшість постраждалих перебуває у стані розгубленості, характеризуються високим рівнем тривожності та нервово-психічної напруженості; (в) чоловіки частіше, ніж жінки, схильні демонструвати орієнтацію на вирішення проблеми; (г) чоловіки частіше за жінок та літніх постраждалих намагаються встановити причини, які призвели до НС; (д) для жінок і літніх людей у таких ситуаціях важлива соціальна підтримка, яка виступає, у тому числі, і як копінг-ресурс особистості постраждалої людини;

✓ *особливості поведінки жінок, які втратили чоловіка внаслідок НС:* (а) незважаючи на важкість психічного стану, самостійно сповіщають своїх близьких про трагедію, що сталася (23,25 %); (б) приймають заспокійливе з метою «зібратись, заспокоїтись, прийти до тями...» та продовжити спілкуватись з оточуючими, намагаються триматись, демонструючи достатньо високий самоконтроль та зібраність (35,00 %); (в) протягом всього періоду очікування вістей щодо долі чоловіка, при отриманні даних про його загибель та під час процесу впізнання вкрай знесилені та надто пригнічені. Сприйняття та увага порушені або майже повністю заблоковані (44,55 %); (г) абсолютно неадекватні, кричать, плачуть, кудись біжать тощо. Потребують особливої уваги з боку фахівців-психологів не тільки через достатньо гострий психоемоційний стан, а і через те, що виступають носіями істеричної поведінки, що може передаватися іншим (20,45 %);

✓ *особливості поведінки чоловіків, які втратили дружин внаслідок НС:*

(а) до моменту підтвердження загибелі дружини, перебувають біля місця проведення пошукових робіт. Ззовні вони характеризуються як закриті, дуже напружені та нерухомі; здається, що вони завмерли на місці і бояться навіть поворушитись. Поведінка після підтвердження звістки про загибель дружини досить рівна. Чоловіки самостійно сповіщають родичів про трагедію та абсолютно всі дають згоду взяти участь у процедурі впізнання (26,53%); (б) демонструють поведінку, яка обумовлюється відстороненістю, розгубленістю, нерозумінням того, що відбувається, та відчаєм. Здається, що вони застигли на місці та абсолютно не реагують на те, що відбувається навколо. Деякі з них тихо, непомітно плачуть, проговорюючи, що це вони не вберегли дружину, що це вони не змогли допомогти (48,22%); (в) із самого початку дії досить агресивні, намагаються втрутитись у роботу рятувальників, кричать, вказуючи, що і як потрібно робити, критикують всіх, хто намагається якомога швидше провести пошуково-рятувальні роботи. Відмічаються спроби поговорити з керівником штабу з ліквідації наслідків НС тощо (25,25%);

✓ *особливості поведінки літніх людей, які втратили дружину або чоловіка внаслідок НС:* (а) відмова повірити у факт загибелі та спроба самотужки розшукати зниклого чоловіка чи дружину (25,70%); (б) розчарування і образа на того, хто загинув, через те, що покинув на самоті іншого (58,35%); (в) прийняття факту смерті чоловіка/дружини (15,95%);

✓ *особливості поведінки постраждалих, які пережили втрату дитини внаслідок НС:* (а) заперечення – перша та найбільш розповсюджена реакція матері на смерть власної дитини. Окремо можна виділити заціпеніння та істеричні прояви як реакції на втрату. Заціпеніння в цьому випадку можна назвати охоронною реакцією організму жінки на звістку про загибель дитини. Першим сильним почуттям, яке прориває заціпеніння й оманливу байдужість, нерідко виявляється злість. Злість та агресія постраждалої жінки – специфічна емоційна реакція на об'єктивні чинники, що заважають людині залишатися в стані ілюзорної з'єднаності з загиблою дитиною; (б) чоловіки переживають майже все те, що і жінки в такій ситуації, але менше це демонструють. Скорбота чоловіка відрізняється від жіночої тим, що в ній поєднуються типові та нетипові симптоми переживання горя. Абсолютно переважна більшість чоловіків у разі отримання звістки про смерть дитини в умовах НС, як один, демонструють одну й ту саму реакцію – вони відвертаються від того, хто приніс звістку про загибель дитини та йдуть геть. Ніхто з них не розпитує подробиць (де тіло дитини, як і де його знайшли, чи сильно воно пошкоджене тощо); (в) головна особливість поведінкової реакції літніх людей – надважкий психоемоційний стан. Абсолютно всі постраждалі, незалежно від віку їх дітей (онуків), яких вони втратили, говорять, що не мають тепер права жити далі, що все те, що трапилось, є несправедливим та неправильним. Основними реакціями стають плач, ступорозні прояви, заціпеніння та панічні форми поведінки.

Виділено та охарактеризовано п'ять основних психологічних типів

реагування постраждалими на втрату внаслідок НС: «Закритий», «Активний», «Унікаючий», «Смирений» та «Безпомічний». Опис вищезазначених психологічних типів реагування постраждалими на втрату внаслідок НС проведено за попередньо розробленою схемою, що містила в собі наступні дані: (а) визначення характерних рис, що визначають вектор поведінки постраждалого; (б) виявлення домінуючих механізмів психологічного захисту; (в) опис особливостей поведінки постраждалої людини; (г) представленість того чи іншого стану або реакції на втрату; (д) наведення специфічних особливостей взаємодії психолога ДСНС з постраждалим даного типу реагування.

Отримані дані дозволили стверджувати, що в умовах втрати житла існує висока ймовірність «зустріти» більшість постраждалих із типом реагування «Смирений» ($r=0,39$); така втрата, як смерть близької людини «сприяє» реагуванню більшості постраждалих за «Активним» ($r=0,72$) або «Унікаючим» ($r=0,50$) типом. Крім того, «Активний» тип реагування зустрічається і серед постраждалих, які втратили дитину внаслідок НС ($r=0,69$). Але домінує в таких випадках «Закритий» тип реагування ($r=0,87$).

У шостому розділі «Психологічна характеристика дітей, постраждалих від надзвичайної ситуації, які потребують першочергової екстреної психологічної допомоги» виділені та охарактеризовані об'єктивні та суб'єктивні детермінанти, що визначають ступінь психічної травматизації постраждалої від НС дитини.

Головною особливістю віднесення дітей до окремої категорії постраждалого контингенту стало те, що розглядати їх психічний стан потрібно, спираючись на цілу низку факторів. Це, зокрема, обумовлено наступними моментами: (1) дитина, на відміну від дорослої людини не є повністю соціалізованою особистістю, яка, при «обранні» того чи іншого вектору поведінки, орієнтується на цілу низку соціальних норм, релігійні уподобання, власний життєвий досвід тощо; (2) дитина не має здатності адекватно оцінювати все те, що з нею відбувається; (3) дитина не несе відповідальності за власне життя та життя близьких людей (маються на увазі питання життєзабезпечення, безпеки і т. ін.). Ми вважаємо, що силу та інтенсивність переживань дитини визначатиме не ступінь та вид втрати, а сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, які в комплексі визначатимуть поведінку та емоційний фон постраждалої від НС дитини.

За допомогою контент-аналізу нормативних документів, звітів та інших джерел, було сформовано розширений перелік об'єктивних факторів, який, у подальшому, за участю психологів ДСНС та фахівців служб швидкого реагування (рятувальників, медичних працівників) було оцінено з метою виділення з них тих показників, які можливо використовувати для оцінки ступеня травматизації постраждалої від НС дитини (див. табл. 3). Отриманий рейтинг дозволив розробити спеціальний експрес-метод оцінки ступеня важкості психоемоційного стану постраждалої дитини.

Таблиця 3 - Рейтинг об'єктивних факторів надзвичайної ситуації, що можуть чинити вплив на психоемоційний стан постраждалої дитини

№	Групи зовнішніх (об'єктивних) факторів надзвичайної ситуації	Рейтинг
1.	Вид та характер надзвичайної ситуації	13
2.	Масштаб розповсюдження	9
3.	Темп, раптовість та швидкість розповсюдження	10
4.	Віддаленість знаходження від зони НС	3
5.	Ступінь соціального інтересу до НС та резонанс події	15
6.	Час, коли відбулась трагедія	12
7.	Фізичні ушкодження	1
8.	Наявність підтримки	6
9.	Ступінь втрати внаслідок НС	2
10.	Ступінь залученості до НС	4
11.	Тривалість перебування в зоні надзвичайної ситуації	7
12.	Необхідність евакуації	8
13.	Ступінь однорідності постраждалого населення (релігійна, національна)	14
14.	Величина населеного пункту	11
15.	Кількість фахівців, залучених до ліквідації наслідків НС	16
16.	Реакція на трагедію представників референтної групи	5

До суб'єктивних або внутрішніх факторів травматизації дитини в умовах НС нами віднесені соціально-демографічні характеристики маленького постраждалого: вік, стать; індивідуально-психологічні характеристики (в першу чергу, розвиненість емоційно-вольової та когнітивної сфер особистості) та його темпераментальні особливості (тип темпераменту дитини). Доведено, що працюючи з маленькими постраждалими в умовах НС, екстремальний психолог не в змозі швидко отримати дані щодо особливостей їх емоційно-вольової та когнітивної сфер. Саме тому визначальними при організації ЕПД дитині стають її вікові та темпераментальні особливості.

Проведено розгляд основних типових реакцій дітей різного віку на події НС: (а) дітей старших 3-х років – дошкільний період; (б) дітей старших 6 років – молодший шкільний вік; (в) дітей 12–15-ти років – підлітковий вік.

Виділено та охарактеризовано основні типи реагування дитини на умови НС: «Напружений», «Боязливий», «Загальмований», «Агресивний», «Раціональний», «Збентежений», «Метушливий» та «Безконтрольний».

За допомогою кореляційного аналізу виділені типи співвіднесено з характеристиками теоретично обґрунтованих можливих типів темпераменту дітей (див. табл.4).

Отримані результати показали не тільки взаємозв'язок між типами темпераменту та типами реагування, а і наявність взаємозв'язку безпосередньо типів реагування дитини на НС між собою. Крім того, відмітимо, що такі типи, як «Метушливий» та «Боязливий», проявляються поряд із кожним іншим типом реагування дитини на умови НС.

Таблиця 4 - Кореляційні взаємозв'язки типів реагування дітей на умови НС з їх темпераментальними особливостями

Типи темпераменту дитини		
Сангвінік	Холерик	Флегматик
«Рациональний» тип реагування $r=0,58, p\leq 0,05$	«Агресивний» тип реагування $r=0,69, p\leq 0,05$	«Напружений» тип реагування $r=0,49, p\leq 0,05$
«Збентежений» тип реагування $r=0,66, p\leq 0,05$	«Безконтрольний» тип реагування $r=0,70, p\leq 0,05$	«Загальмований» тип реагування $r=0,57, p\leq 0,05$
«Метушливий» тип реагування $r=0,33, p\leq 0,05$	«Метушливий» тип реагування $r=0,67, p\leq 0,05$	«Метушливий» тип реагування $r=0,60, p\leq 0,05$
«Боязливий» тип реагування $r=0,42, p\leq 0,05$	«Боязливий» тип реагування $r=0,73, p\leq 0,01$	«Боязливий» тип реагування $r=0,58, p\leq 0,05$

Встановлено, що в умовах НС: (1) *діти-флегматики* здебільшого діють спокійно, майже без слів, мовчки вислуховують психолога або іншого дорослого, говорять повільно та впевнено, в незнайомих ситуаціях намагаються розгледіти та оцінити все навколо; (2) *діти-холерики* активні у своїх діях, зазвичай нікого не чують та не слухають, можуть бурно реагувати, бути агресивними, збудженими. У спілкуванні нетерплячі, перебивають інших, говорять голосно та уривчасто. Велика ймовірність схильності до стресу. Це пояснюється неврівноваженістю їхніх нервових процесів і переважанням процесів збудження над процесами гальмування. Але вони можуть відносно легко позбутися стану нервово-психічної напруги за рахунок своєї активної реакції на стресогенний вплив або виплескати свої негативні емоції на оточуючих; (3) *діти-сангвініки* легко йдуть на контакт, активні, але намагаються не заважати іншим, вислуховують до кінця, приймають зауваження або вказівки, але не завжди їх дотримуються. У складних ситуаціях непогано орієнтуються, активні, здебільшого раціональні.

Крім того, відмічено, що дитина, яка знаходиться в *меланхолічному стані*, відрізняється від інших постраждалих дітей невпевненістю, боязливістю, може в усьому сумніватись.

У сьомому розділі «**Особливості організації та надання екстреної психологічної допомоги в умовах надзвичайної ситуації**» проаналізовані основні етапи та види робіт в умовах організації та надання ЕПД; розкрито специфіку діяльності фахівця служби психологічного забезпечення ДСНС України на різних ділянках робіт в залежності від особливостей протікання НС; виділені та охарактеризовані основні психологічні проблеми, з якими доводиться стикатись психологу ДСНС України при роботі з постраждалою людиною, та надано рекомендації щодо їх усунення.

Процес акумуляції досвіду надання ЕПД постраждалим від НС

дозволив представити систематизацію дій психолога ДСНС в осередку лиха: (1) організація роботи (відновлення та організація управління при НС; створення пункту ЕПД; розподіл роботи; встановлення графіка чергування на ділянках тощо); (2) безпосередньо надання ЕПД в осередку НС (індивідуальна робота з постраждалими, психологічна робота з родичами постраждалого, психологічна робота з рятувальниками тощо); (3) стабілізація психічного стану населення (надання інформації людям щодо можливих психічних розладів, які можуть проявитися після пережитих подій); (4) допомога після НС (відновлення психоемоційного стану рятувальників).

Доведено, що відсутність можливості чітко встановити засоби та план роботи психолога в зоні лиха, вимагає визначення основних ділянок, на яких доведеться працювати екстремальному психологу, та переліку тих ситуацій, з якими може зіткнутися фахівець при виконанні своїх обов'язків. Встановлено, що найбільш складними та психологічно важкими як для постраждалої людини, так і для психолога, є наступні ділянки роботи при наданні ЕПД: (1) проведення процедури впізнання; (2) очікування звісток щодо долі близької людини та (3) проведення евакуації.

Розроблено алгоритм роботи психолога ДСНС України з надання ЕПД постраждалим в умовах НС, який складається з наступних етапів: (а) етапу постійної мобілізаційної готовності; (б) початкового або організаційного етапу; (в) основного етапу; (г) підсумкового етапу, який проводиться в осередку НС; (д) заключного етапу, основні заходи в межах якого здійснюються на місці постійної дислокації фахівця-психолога.

Визначені та проаналізовані основні помилкові дії психолога ДСНС при наданні ЕПД постраждалим в осередку лиха: несвоєчасна поінформованість психологів; неточний розрахунок сил психологів; обмін з колегами неперевіреною інформацією у присутності постраждалих; прояв бурхливих емоцій на очах у родичів постраждалих; давання нездійснених обіцянок родичам постраждалих; приймання їжі на очах у постраждалих; критика колег на очах у постраждалих; неврахування національних особливостей деяких постраждалих; прагнення дати пораду; зайве настирне бажання ставити уточнюючі питання; бездумне використання слова «безпека», а у момент вітання – розхожих фраз типу: «Добрий вечір/ранок».

Доведено, що першим та обов'язком видом роботи психолога в умовах НС є встановлення психологічного контакту з постраждалою людиною. Основними умовами ефективного встановлення психологічного контакту психолога з постраждалим в умовах НС є: (1) увага психолога і постраждалого повинна бути постійно звернена на процес їх спільної діяльності; (2) психолог і постраждалий повинні бути об'єднані спільною метою; (3) психолог повинен керувати і корегувати діяльність постраждалого; (4) психолог і постраждалий мають спільно виробляти вектор дій.

Восьмий розділ «Деякі підходи щодо оцінювання рівня підготовленості та ефективності діяльності психолога Служби порятунку з організації та надання екстреної психологічної допомоги в умовах ліквідації наслідків надзвичайної ситуації» присвячено пошуку шляхів розробки системи оцінювання рівня підготовленості та ефективності діяльності психолога ДСНС України в умовах ліквідації наслідків лиха.

Доведено, що на цей час єдиного системного підходу до вирішення проблеми оцінки ефективності професійної діяльності психолога (у тому числі, і психолога ДСНС України) немає. Проведенню оцінки ефективності діяльності фахівця-психолога Служби порятунку заважають наступні чинники: (а) унікальність кожного конкретного випадку роботи психолога в межах надання ЕПД; (б) кожний застосований фахівцем метод роботи має власні показники ефективності у вигляді дієвості/недієвості наданої допомоги; (в) невизначеність (неіснування) домінуючого стрижня, який міг би з самого початку взаємодії психолога з постраждалим визначати перебіг надаваної фахівцем підтримки та допомоги.

Особливі умови діяльності психолога Служби порятунку обумовлюють необхідність впровадження в систему оцінювання ефективності його дій такі підходи, які б ураховували наступні показники: (1) підготовленість психолога до роботи в надскладних умовах – етап до виїзду в осередок НС; 2) оцінка його діяльності в умовах НС.

Першу складову в зазначеній системі оцінювання можна визначити за допомогою спеціально розробленого програмного тренажеру «Підготовка психолога ДСНС України до виїзду на ліквідацію надзвичайної ситуації». Його застосування допомагає перевірити професійну готовність психолога до виїзду в осередок лиха та його психологічну готовність до роботи у надскладних умовах НС. Доведено, що при оцінці ефективності діяльності психолога ДСНС України безпосередньо в умовах НС слід враховувати: (а) показники виконання фахівцем-психологом професійних завдань у межах організації ЕПД; (б) показники ефективності надання фахівцем-психологом ЕПД; (в) показники частоти звернень постраждалих до психолога за власною ініціативою. Таким чином, система оцінювання рівня підготовленості та рівня ефективності діяльності психолога Служби порятунку з організації та надання ЕПД матиме наступний вигляд (див. рис.2.).

ВИСНОВКИ

У дослідженні вперше теоретично узагальнено і запропоновано нове вирішення наукової проблеми організації та надання екстреної психологічної допомоги постраждалим при надзвичайних ситуаціях природного, техногенного або соціально-політичного походження.

І. Загально-теоретичний та методологічний рівні розгляду даної проблеми дозволив сформулювати низку положень, що сприяють більш повному розумінню цього питання у сфері психологічних досліджень.

Рисунок 2 - Схема проведення системи оцінювання ефективності діяльності психолога ДСНС України в умовах надзвичайної ситуації

1. Феномен НС на сьогодні не набув єдиного значення в аспекті використовуваних для його характеристики термінів, що ускладнює оформлення чіткої класифікаційної структури цього поняття. Насамперед, не витримується жоден з критеріїв розподілу: в першому випадку акцент ставиться на характеристиці об'єктивних особливостей стимуляції («складні умови»), в другому – на ставленні суб'єкта до цієї стимуляції («важкі умови»), у третьому – на переважному компоненті виниклого стану («стресогенні умови») тощо.

Неврахування мультиплікативного критерію категорії «надзвичайна ситуація» як характеристики багатопорядковості та поліфакторності даного феномену залишає поза увагою широкий спектр наслідків НС: соціально-політичних, екологічних, економічних, і, звичайно, ж психологічних.

НС має суто негативне забарвлення та є надважким випробуванням для людини, яка опинилась в осередку лиха. Постраждала людина сприймає НС як загрозу, що має як вітальний (загроза фізичному існуванню людини без втручання в її духовну сферу), так і екзистенціальний (загроза, яка ставить під сумнів подальше існування об'єкта в його якісно-ціннісному стані, тим самим вимагаючи вживання невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть врятувати об'єкт від загибелі) полюси.

2. Реакція людини на НС, особливо у випадках значних матеріальних втрат та загибелі великої кількості людей, може позбавити значну кількість

постраждалих здатності раціонально думати та діяти, а неможливість самотійно впоратися із ситуацією та недостатня індивідуальна опірність психологічному стресу можуть спровокувати серйозні психічні розлади у певної частини постраждалих.

В умовах НС динаміку станів та реакцій постраждалої людини можна представити у вигляді семи послідовних стадій: (1) вітальних реакцій, (2) гострого психоемоційного шоку з явищами надмобілізації, (3) психофізіологічної демобілізації, (4) вирішення, (5) відновлення психофізіологічного стану, (6) відстрочених реакцій та (7) віддалених наслідків. При цьому поведінка людини в умовах НС визначається як самою ситуацією, так і характером людини, яка опинилась в осередку лиха.

Узагальнення існуючих підходів дозволило виділити три основні етапи реагування постраждалого на НС: (1-й) – входження або потрапляння в осередок НС – відповідає стадії вітальних реакцій людини. На цьому етапі людині властиві переважно інстинктивні форми поведінки, що керуються імперативом збереження власного життя; (2-й) – знаходження в осередку НС – відповідає стадіям гострого психоемоційного шоку з явищами гіпермобілізації та психофізіологічної демобілізації. На цьому етапі для постраждалих найбільш характерні прояви необґрунтованої та невиправданої сміливості при одночасному зниженні критичності оцінки ситуації зі збереженням здатності до цілеспрямованої діяльності, адже поведінка людини підкорена імперативу рятування близьких людей з подальшою реалізацією уявлень про мораль; (3-й) – вихід із НС, відповідає стадіям вирішення, відновлення психофізіологічного стану, стадії відстрочених реакцій та стадії віддалених наслідків. Для людини на цій стадії властиві: обмеження контактів із оточуючими; зниження інтонаційної забарвленості мови; уповільненість рухів; порушення сну та апетиту. Згодом з'являється бажання виговоритися, яке реалізується достатньо вибірково та спрямовується на осіб, які не були очевидцями трагічних подій.

Результати дослідження показали, що в аспекті вивчення наслідків НС слід розрізняти наслідки травмуючої ситуації (якою по суті і є НС) та наслідки розвитку психічної травми у постраждалого. Психологічні наслідки перебування людини в осередку НС вивчаються сьогодні в одному з трьох основних блоків або напрямів: нервово-психічні захворювання, психологічні порушення та зміни (розглядаються в межах концепції посттравматичних стресових порушень); проблеми соціальної дезадаптації, реадaptaції та необхідності адаптації до нової ситуації (розглядаються в межах вивчення адаптаційних резервів організму); соціальні проблеми, пов'язані з наслідками травми.

3. Під екстреною психологічною допомогою нами розуміється система короткострокових заходів, націлених на регуляцію актуального психологічного та психофізіологічного стану, а також негативних переживань людини або групи людей, постраждалих внаслідок кризової або

надзвичайної події за допомогою професійних методів, які відповідають вимогам ситуації.

ЕПД є системним явищем, яке вирішує проблеми досягнення рівноваги у психоемоційному стані постраждалої людини та адекватності її реагування на зовнішні стресові фактори (умови надзвичайної ситуації).

Сучасний стан розвитку ЕПД як окремого та самостійного виду психологічної допомоги можна назвати пошуковим. Цей вид допомоги, в переважній більшості країн, тільки-но розпочинає своє становлення, швидкість якого напряду визначається кількістю НС та катастроф, що відбуваються сьогодні у світі.

Встановлено, що ЕПД за сутністю та змістом найбільше є схожою на короткострокову психотерапію та психопрофілактику, а найменше – на психореабілітацію та на довгострокову психотерапію.

Головним змістом ЕПД є запобігання та захист постраждалої людини від негативних наслідків психотравмуючої ситуації. ЕПД спрямована на нормалізацію психічного стану постраждалого з нівелюванням негативних переживань, які чинять руйнівний вплив як на психічні, так і на соматичні функції людини.

Основним завданням ЕПД є актуалізація адаптивних і компенсаторних ресурсів особистості, мобілізація психологічного потенціалу для подолання негативних наслідків НС.

4. Єдиною державною структурою, на яку в Україні законодавчо покладені завдання психологічного захисту населення в осередку НС, є ДСНС України. Основні функціональні обов'язки фахівців служби психологічного забезпечення ДСНС України визначаються специфікою НС.

Основними функціями психолога ДСНС України, який працює в осередку лиха є: (а) безпосередня робота з організації та надання ЕПД постраждалим внаслідок НС; (б) превентивна, або профілактична робота, яка полягає у запобіганні виникненню та розвитку масових негативних проявів серед постраждалого населення; (в) координаційна робота із забезпечення взаємодії психологів ДСНС України та фахівців інших служб швидкого реагування.

Доведено, що існуюча в ДСНС України нормативно-правова база, яка регламентує діяльність екстремального психолога в осередку лиха, до сьогодні залишає без уваги вирішення наступних питань: (а) міжвідомчої взаємодії психологів різних державних та приватних структур, які залучаються для ліквідації наслідків тієї чи іншої НС; (б) передачі постраждалих від НС цивільним психологам для подальшого надання психологічної допомоги всім, хто її буде потребувати; (в) визначення та нормативного закріплення основних видів робіт, до виконання яких можуть залучатися психологи Служби порятунку; (г) визначення загального переліку надзвичайних або інших неординарних ситуацій, до ліквідації яких можуть бути залучені психологи Служби порятунку; (д) матеріально-технічного

забезпечення діяльності психологів ДСНС України.

5. Визначення першочерговості надання ЕПД населенню в умовах лиха обумовлюватиметься розподілом постраждалих на основні групи або категорії з урахуванням: (1) їх вікових особливостей (діти, дорослі, люди похилого віку); (2) гендерних характеристик (жінки, чоловіки) та (3) ступеню та виду втрати, якої зазнав постраждалий від НС (загибель дитини, загибель одного з подружжя або іншої близької людини, втрата житла).

6. Найбільш важко постраждали переживають втрату дитини внаслідок НС. Наступними за рівнем важкості є втрата близької людини (чоловіка, дружини або іншого члена родини) та втрата житла.

Головною відмінністю при переживанні жінкою втрати житла, є втрата впевненості в майбутньому, страх за близьких та рідних. Чоловіків у такій ситуації більше цікавлять обставини того, що відбулось, причини трагедії та особливості ліквідації її наслідків. Здебільшого поведінка чоловіків в умовах втрати житла відрізняється загальною розгубленістю і обумовлена неможливістю захистити своїх близьких та забезпечити їм безпеку. Постраждалі літнього віку на втрату житла реагують досить гострими негативними психоемоційними станами та реакціями. Адже житло для них є найбільшою цінністю.

Втрата близької людини в умовах НС є серйозною психічною травмою, основними наслідками якої стають пошкодження базових структур особистості: картини світу, самосприйняття, самовідношення, системи ціннісних та смислових орієнтацій, взаємовідносин з оточуючими. Зі смертю близької людини руйнується відчуття особистісної безпеки та захищеності.

В умовах НС на смерть близької людини постраждалі здебільшого реагують розвитком тривожно-депресивних розладів, які у жінок дуже часто супроводжуються дезорганізацією психічної діяльності. У постраждалих жінок зі смертю близької людини превалюють ознаки істеричних форм поведінки, а у чоловіків – агресивні прояви. Переживання постраждалих літнього віку відрізняються від переживань інших постраждалих, насамперед, тим, що афективний компонент їх поведінки є менш насиченим та виразним. Їх переживання здебільшого характеризуються відчуттям печалі та смиренності.

Найбільш патогенним видом втрати внаслідок НС є смерть дитини. Загибель дитини для більшості батьків є подвійною втратою: з одного боку – це реальна втрата, з іншого – руйнування надій стосовно цієї дитини, сімейного майбутнього. Першою та найбільш розповсюдженою реакцією матері на смерть власної дитини є заперечення, після якої настає заціпеніння (як охоронна реакція організму жінки на звістку про загибель дитини). Далі можуть проявитись злість та агресія, які виступають в умовах НС тими специфічними емоційними реакціями на об'єктивні чинники, що заважають матері залишатися в стані ілюзорного зв'язку із загиблою дитиною.

Чоловіки переживають майже все те, що і жінки в такій ситуації, але менше це демонструють. Скорбота чоловіка відрізняється від жіночої тим, що в ній поєднуються типові та нетипові симптоми переживання горя.

Головною особливістю реагування постраждалих літнього віку на звістку про смерть дитини (онука) є надважкий психоемоційний стан. Абсолютно всі постраждалі, незалежно від віку їх дітей (онуків), яких вони втратили, говорять про те, що не мають права жити далі, що все те, що трапилось є несправедливим та неправильним. Основними реакціями є плач, ступорозні прояви, заціпеніння та панічні форми поведінки.

7. Постраждалі від НС діти є найбільш складною категорією в аспекті переживання травмуючої події та надання екстреної психологічної допомоги. Силу та інтенсивність переживань дитини визначає сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів, які в комплексі і формують її поведінку та психоемоційний стан. Будь-який вид втрати діти різного віку переживають по-різному. Маленькі постраждалі віком від 12 до 15 років найбільше за інших вражені втратою домівки та вимушеною евакуацією. Постраждалих дітей віком від 3 до 6 років (за умови присутності поруч батьків або інших значущих близьких) цей факт зовсім не хвилює. А переважна більшість дітей віком від 7 до 11 років сприймають таку втрату, як своєрідну «пригоду».

Глибина переживання постраждалою дитиною загибелі рідної людини внаслідок НС залежить від віку цієї дитини. Вікові особливості маленького постраждалого обумовлюють весь хід переживання ним психотравмуючої події, а також готовність чи відкритість до отримання допомоги ззовні.

Основними суб'єктивними характеристиками, що визначають ступінь травматизації дитини, яка пережила НС, є її вік та її індивідуально-типологічні особливості.

8. Кожна конкретна НС потребує окремого підходу до ліквідації її наслідків, що унеможлиблює конкретне та чітке представлення плану роботи психолога в зоні лиха. Основними, в такому випадку, стають ділянки робіт, на яких психологом надається невідкладна психологічна допомога.

В межах розробки алгоритму діяльності психолога в осередку НС встановлено, що найбільш важким є проведення процедури впізнання. На другому місці, за ступенем важкості, вважається робота психолога ДСНС України з населенням під час очікування звісток щодо долі їх рідних та близьких людей, а на третьому – проведення евакуації.

Аналіз діяльності фахівця-психолога в осередку лиха дозволив обґрунтувати наявність основних загальних етапів організації та проведення ЕПД постраждалими різних категорій: етапу постійної мобілізаційної готовності психолога, початкового, основного, підсумкового та заключного етапів. Всі ці етапи утворюють послідовну структуру діяльності психолога в осередку трагедії, а рекомендації щодо їх проходження набувають вигляду чіткого алгоритму роботи психолога з надання ЕПД постраждалими.

9. Існуючі в психологічній науці підходи щодо оцінювання

ефективності діяльності психолога в осередку лиха є некоректними та не можуть бути рекомендованими для використання у зв'язку зі специфікою діяльності фахівця щодо надання ЕПД постраждалим від НС.

Специфіка роботи психолога в осередку лиха обумовлює необхідність впровадження в систему оцінювання ефективності його діяльності наступних показників: (1) рівня підготовленості психолога до діяльності в умовах НС; (2) рівня організації ЕПД в умовах НС; (3) рівня надання ЕПД постраждалим.

Окремим показником, за яким також можна судити про ефективність надання психологічної допомоги, є частота звернень постраждалих до психолога ДСНС України за власною ініціативою.

II. Проекція теоретичних положень та висновків, зроблених під час емпіричного дослідження, дозволила отримати результати, які повніше розкривають процес організації та надання екстреної психологічної допомоги постраждалим в осередку лиха, та надати низку практичних рекомендацій щодо її покращення.

У ході дослідження:

а) розроблено: структурно-функціональну модель ЕПД; доказову базу існування ЕПД як окремого виду психологічної допомоги; класифікацію постраждалих від НС з урахуванням їх соціально-демографічних характеристик та перенесених ними видів втрат внаслідок трагедії; рейтинг важкості переживання постраждалими втрат внаслідок НС; типологію реагування постраждалими на втрату внаслідок НС; алгоритм роботи психолога в умовах ліквідації наслідків НС; комп'ютерний тренажер «Підготовка психолога ДСНС України до виїзду на ліквідацію надзвичайної ситуації»;

б) виділено та охарактеризовано: основні стрес-фактори НС, які впливають на психоемоційний стан постраждалої людини; основні реакції постраждалих на трагічну подію та особливості їх динаміки;

г) запропоновано: експрес-оцінку психоемоційного стану постраждалої дитини в осередку НС; систему оцінювання ефективності діяльності психолога ДСНС України з організації та надання ЕПД в умовах НС.

Потребують подальшого вивчення:

- ✓ питання розробки та впровадження системи експрес-методів екстреної психологічної допомоги постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації;
- ✓ питання вирішення проблем відновлювального періоду фахівців, які беруть участь в ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;
- ✓ теоретико-методологічні питання оцінки дієвості наданої психологом екстреної психологічної допомоги постраждалим в умовах надзвичайної ситуації;
- ✓ основні проблеми діяльності психолога з організації та надання екстреної психологічної допомоги населенню в умовах тривалого військового конфлікту.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Підручники з грифом МОН:

1. Оніщенко, Н.В. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС: Підручник / Ю.В. Александров, М.В. Болотських, О.П. Євсюков, Д.В. Лебедев, С.Ю. Лебедева, О.О. Назаров, Л.А. Перелигіна, В.П. Садковий, О.В. Садковий, О.Д. Сафін, Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко, В.Є. Христенко, І.О. Шевченко - Х.: УЦЗУ, 2009. – 244 с.

Навчальні посібники з грифом МОН:

1. Оніщенко, Н.В. Кризова психологія: Навчальний посібник / Ю.В. Александров, Л.О. Гонтаренко, О.П. Євсюков, А.С. Куфлієвський, С.Ю. Лебедева, С.М. Миронець, О.О. Назаров, Я.О. Овсяннікова, Н.В. Оніщенко, Л.А. Перелигіна, І.О. Поляков, Ю.О. Приходько, В.П. Садковий, О.В. Тімченко, Д.С. Тітаренко, В.Є. Христенко - Х.: НУЦЗУ, 2010. – 383 с.

Термінологічні словники з грифом МОН:

1. Оніщенко, Н.В. Екстремальна та кризова психологія: Термінологічний словник / Ю.В. Александров, І.Є. Богданова, Ю.В. Воронова, Л.О. Гонтаренко, О.П. Євсюков, А.С. Куфлієвський, С.Ю. Лебедева, М.В. Микитюк, С.М. Миронець, О.О. Назаров, Я.О. Овсяннікова, Н.В. Оніщенко, Л.А. Перелигіна, І.О. Поляков, Ю.О. Приходько, В.П. Садковий, О.В. Тімченко, Д.С. Тітаренко, О.І. Фролова, В.Є. Христенко - Х.: НУЦЗУ, 2010. – 291 с.

Монографії:

1. Оніщенко, Н.В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти : монографія / Н.В. Оніщенко - Х.: Вид-во «Право», 2014. – 584 с.

2. Оніщенко, Н.В. Психологічні особливості базових копінг-стратегій та особистісних копінг-ресурсів працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : монографія / О.О. Назаров, Н.В. Оніщенко, В.П. Садковий, О.В. Садковий, О.І. Склень, О.В. Тімченко - Х.: УЦЗУ, 2008.- 221 с.

3. Оніщенко, Н.В. Відношення до життя та смерті в умовах надзвичайної ситуації: ціннісно-смысловий аспект : монографія / Д.В. Лебедев, С.Ю. Лебедева, О.О. Назаров, Н.В. Оніщенко, В.П. Садковий, О.В. Садковий, О.В. Тімченко - Х.: УЦЗУ, 2009. - 128 с.

4. Оніщенко, Н.В. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози : монографія / О.А. Олійников, Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко, Д.С. Тітаренко, В.Є. Христенко - Х.: НУЦЗУ, 2011. - 151с.

5. Оніщенко, Н.В. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків - жертв піратського полону : монографія / Н.В. Оніщенко, А.Ю. Побідаш, О.В. Тімченко, В.Є. Христенко - Х.: НУЦЗУ, 2012. - 196 с.

6. Оніщенко, Н.В. Особливості надання екстреної психологічної допомоги постраждалим при аваріях на шахтах Донеччини : монографія / С.Ю. Лебедєва, Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко, Д.С. Тітаренко, М.І. Ткач , В.Є. Христенко – Х.: НУЦЗУ, 2012. – 219 с.

7. Оніщенко, Н.В. Особливості встановлення психологічного контакту психолога ДСНС України з постраждалими в умовах надзвичайної ситуації : монографія / Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко, Р.М. Ціцей – Х.: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2014. – 156 с.

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України:

1. Оніщенко, Н.В. Чи потрібні Україні фахівці з психології екстремальних ситуацій? / Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко, В.Є. Христенко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип.8. – Харків: УЦЗУ, 2010.– С. 154-162.

2. Оніщенко, Н.В. Основні проблеми організації надання екстреної психологічної допомоги постраждалим в умовах надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип.10. – Харків: НУЦЗУ, 2011.– С. 63-70.

3. Оніщенко, Н.В. Установка на життя як фактор збереження фізичного та психічного здоров'я в умовах екзистенціальної загрози / Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна № 981. Серія «Психологія». Випуск 47. – Х.: Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 173-177.

4. Оніщенко, Н.В. Базові концепції подолання кризових ситуацій в сучасній психологічній науці / Н.В. Оніщенко, А.Ю. Побідаш // Зб-к наук. праць № 60. Серія: Педагогічні та психологічні науки – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б.Хмельницького – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2011. – С.173-178.

5. Оніщенко, Н.В. Роль та місце екстремальних психологів при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Вісник Національного університету оборони України - №1 (26). Київ, 2012. – С.223-229.

6. Оніщенко, Н.В. Вплив ЗМІ на постраждалих в умовах НС / Н.В. Оніщенко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України [електронне фахове видання]. – Випуск 1/2012. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2012_1/12onvuns.pdf.

7. Оніщенко, Н.В. Особливості надання екстреної психологічної допомоги постраждалим, які знаходяться у передсуїцидальному стані / Н.В. Оніщенко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне

агенство», 2012. – Том X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 22. – С. 475- 484.

8. Оніщенко, Н.В. Екстрена психологічна допомога дітям в умовах надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип.17. - Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2012. – С. 358-369.

9. Оніщенко, Н.В. Піратський полон як НС соціального походження: психологічний аналіз / Н.В. Оніщенко // Вісник Національного університету оборони України - №2 (27)/2012. – Київ, 2012. –С.218-222 .

10. Оніщенко, Н.В. Особливості підготовки психолога МНС до виїзду в зону надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. – К.: НУОУ, 2013. – Вип. 6 (37). – С.260-265.

11. Оніщенко, Н.В. Особливості психологічної роботи з постраждалими в наслідок аварії на шахті ім. О.Ф. Засядька / Н.В. Оніщенко // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХНПУ, 2012. – Вип.44. Частина II. – С.161-168.

12. Оніщенко, Н.В. Умови виникнення чуток в осередку надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 11. – Харків: НУЦЗУ, 2012. – С. 155-162.

13. Оніщенко, Н.В. Піратство та тероризм: психологічний аналіз надзвичайних ситуацій соціального походження в аспекті використовуваних методів психологічного впливу / Н.В. Оніщенко // Вісник Національного університету оборони України. Зб-к наук.праць. – К.: НУОУ, 2012. - Вип.4 (28). –С.222-227.

14. Оніщенко, Н.В. Служби екстреної психологічної допомоги в Україні / Н.В. Оніщенко // Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки – 2 (31)/2013. – С.18-21.

15. Оніщенко, Н.В. Основні заходи в межах надання екстреної психологічної допомоги родичам загиблих внаслідок надзвичайних ситуацій / Н.В. Оніщенко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць / Випуск 2 (1), Львів: ЛьвДУВС, 2012. – С. 305-312.

16. Оніщенко, Н.В. Горе як реакція постраждалого на втрату / Н.В. Оніщенко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Зб-к наук. праць. Вип.12. Частина II. – Х.: НУЦЗУ, 2012. – С. 33-39.

17. Оніщенко, Н.В. Екстрена психологічна допомога в умовах масової паніки внаслідок вибуху снарядів на військових складах / Н.В. Оніщенко // Вісник національного університету оборони України. Зб-к наук. праць. – К.: НУОУ, 2013. – Вип. 2 (33). - С. 270-275.

18. Оніщенко, Н.В. Вплив надзвичайної ситуації на розуміння смислу життя рятувальниками ДСНС України / Н.В. Оніщенко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. - № 1046. -

Серія «Психологія», Випуск 51. – Харків, 2013. – С. 29-33.

19. Оніщенко, Н.В. Психологічні наслідки надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Зб-к наук. праць. Вип. 4. Частина II. – Харків: НУЦЗУ, 2013. – С.253-261.

20. Оніщенко, Н.В. Феноменологія психологічної допомоги / Н.В. Оніщенко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. - № 42 (66). – С.74-81.

21. Оніщенко, Н.В. Вітальний та екзистенціальний характер надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Науково-практичний журнал Південно-наукового Центру НАПН України «Наука і освіта» (Психологія). - № 7/СХVII, листопад-грудень, 2013. – С.60-64.

22. Оніщенко, Н.В. Особливості психічних станів постраждалих від надзвичайних ситуацій техногенного походження / Н.В. Оніщенко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – № 1095. – Серія «Психологія». Випуск 53. – Харків, 2014. – С.180-184.

23. Оніщенко, Н.В. Психологічний аналіз основних типів реагування постраждалих на втрату внаслідок надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 15.– Харків: НУЦЗУ, 2014. – С.175-183.

24. Оніщенко, Н.В. Особливості психологічної роботи з мешканцями населених пунктів, звільнених у ході антитерористичної операції / Н.В. Оніщенко, С.Ю. Лебедева, Я.О. Овсяннікова, А.Ю. Побідаш // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 16.– Харків: НУЦЗУ, 2014. – С.156 -164.

Статті у наукових виданнях іноземних держав:

1. Оніщенко, Н.В. Психосоматические изменения у пострадавших вследствие чрезвычайной ситуации техногенного происхождения / Н.В. Оніщенко // Вестник Командно-инженерного института МЧС Республики Беларусь - №1 (17), 2013. – С.89-97.

2. Оніщенко, Н.В. Концептуальные положения теории и практики экстренной психологической помощи пострадавшим вследствие чрезвычайной ситуации / Н.В. Оніщенко // Вестник университета. № 11/2013. – Государственный университет управления. – Москва, 2013. – С.232-238.

3. Оніщенко, Н.В. Отношение к жизни и смерти у выживших вследствие крупных автомобильных катастроф / Н.В. Оніщенко // Вестник Пермского университета. Серия «Философия. Психология. Социология». Выход 2 (14) – 2013. – С.114-120.

4. Оніщенко, Н.В. Ребенок в очаге чрезвычайной ситуации: оценка состояния и психологическая помощь / Н.В. Оніщенко // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия «Педагогика и психология». - № 1 (23) – Москва, 2013. – С.45-52.

5. Onischenko, N.V. How to say to a person about the death of a relative:

from the experience of psychological work in the center of an emergency
N.V. Onischenko, V.E. Khristenko // European Applied Sciences. – Stuttgart, Germany. – № 2, 2013 (February) Volume 1 – P.146-148.

6. Онищенко, Н.В. Чрезвычайная ситуация как экзистенциальная угроза: психологический аспект / Н.В. Онищенко // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология – №3 (14), 2013. – С. 206-209.

7. Онищенко, Н.В. Особенности психоэмоционального состояния пострадавших, переживших потерю ребенка вследствие чрезвычайной ситуации / Н.В. Онищенко // Вестник Пермского университета. Серия «Философия. Психология. Социология». Выпуск 4 (20), 2014. – С.64 – 71.

Статті у наукових виданнях, що не входять до переліку МОН України як фахові з психологічних наук:

1. Оніщенко, Н.В. Особливості встановлення психологічного контакту «психолог-клієнт» / Н.В. Оніщенко, Р.М. Ціцей // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. - № 3 (83). – 2012. – С.131-140.

Тези доповідей конференцій:

1. Онищенко, Н.В. Стресс-преодолевающее поведение: гендерный аспект / Н.В. Онищенко // Коченовские чтения «Психология и право в современной России». Сборник тезисов участников Всероссийской конференции по юридической психологии с международным участием. – М.: МГППУ, 2010. – С.257-258

2. Онищенко, Н.В. Актуальність впровадження дебрифінгу в психологічну роботу з постраждалими від надзвичайних ситуацій техногенного та природного походження / Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко // Психологічні технології в екстремальних видах діяльності: матеріали 6 міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 20-21 травня 2010 року). – Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС ім. Е.О. Дидоренка, 2010. - С. 147-149.

3. Оніщенко, Н.В. Особливості формування копінг-поведінки фахівців-рятувальників МНС України / Н.В. Оніщенко // Матеріали 12-ї Всеукраїнської наук.-практ. конф. рятувальників. Київ: ІДУЦЗ, 2010. – С. 334-338.

4. Оніщенко, Н.В. Сучасний стан та перспективи розвитку екстремальної психології в Україні / Н.В. Оніщенко // Матеріали 13-ї Всеукраїнської наук.-практ. конф. рятувальників: Київ: ІДУЦЗ, 2011. - С. 334-337

5. Онищенко, Н.В. Механизм психологической защиты как основа для продуктивной работы стратегий совладания личности в трудной жизненной ситуации / Н.В. Онищенко, А.В. Тимченко, Д.С. Титаренко // Социально-психологическая помощь населению в чрезвычайных ситуациях: Материалы Всероссийской научно-практической конференции / отв. ред. С.И. Галяутдинова. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2011. – С. 94-97.

6. Оніщенко, Н.В. Деякі міркування щодо необхідності психологічного захисту постраждалого населення в умовах надзвичайної ситуації. / Н.В. Оніщенко // «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях» - Матеріали Третьої Всеармійської науково-практичної конференції, (м. Київ, 26 травня 2011 р.) / Мін-во оборони України. Національний університет оборони України. – К.: НУОУ, 2011. – С. 231-234.

7. Оніщенко, Н.В. Психологічні дослідження в МНС: сучасний стан та перспективи розвитку спеціальності 19.00.09. – «Психологія діяльності в особливих умовах. / Н.В. Оніщенко, О.В. Тімченко // Психологическое здоровье и благополучие нации: проблемы, реалии и перспективы [Текст]: Материалы международной научно-практической конференции (г. Донецк, 25-26 ноября 2011 г.) / Под ред. кафедры психологии ДонНУ. – Донецк, 2011. – С. 335-338.

8. Оніщенко, Н.В. Загальна схема психологічного втручання при кризі. / Н.В. Оніщенко // Наукове забезпечення службово-бойової діяльності внутрішніх військ МВС України: Зб-к тез доповідей IV науково-практичної конференції (м. Харків, 22 лютого 2012 р.) Секція 4 «Актуальні проблеми морально-психологічного забезпечення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку». – Х.: АВВ МВС України, 2012. – С. 71-73.

9. Оніщенко, Н.В. Трансформація світосприйняття постраждалих, які пережили зіткнення зі смертю в умовах надзвичайних ситуацій. / Н.В. Оніщенко // Збірка статей за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції «Психологічні особливості особистості в умовах трансформації суспільства» (м. Макіївка, 24-25 лютого 2012 р.) [Текст] / За заг. ред. В.М. Синельникова, Макіївка: МЕГІ, 2012. – С. 154-156.

10. Оніщенко, Н.В. Основные принципы оказания экстренной психологической помощи пострадавшим при чрезвычайных ситуациях / Н.В. Оніщенко // Чрезвычайные ситуации: теория, практика, инновации: материалы Междунар. научн.-практ. конф., (г. Гомель, 24-25 мая 2012 г.) - В 2 ч. - Ч 2. / Гомел. инженер. ин-т МЧС Респ. Беларусь, Гомел. фил. Нац. акад. наук Беларуси; редкол. И.И. Суторьма (науч. ред.) [и др.]. – Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2012. – С.117-118.

11. Оніщенко, Н. В. Деякі питання організації роботи екстремальних психологів в осередку надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Актуальні проблеми практичної психології: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (м. Київ, 29 березня 2012 р.) – Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2012. – С.304-309.

12. Оніщенко, Н. В. Загальна характеристика основних категорій постраждалих внаслідок надзвичайних ситуацій. / Н.В. Оніщенко // Проблеми психології діяльності в особливих умовах: Матеріали IV Міжвузівської наукової конференції (м. Черкаси, 19 квітня 2012 р.). – Черкаси: Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України, 2012. – С. 50-53.

13. Оніщенко, Н. В. Стислий огляд роботи фахівців науково-дослідної

лабораторії екстремальної та кризової психології з постраждалими в наслідок надзвичайних ситуацій. / Н.В. Оніщенко // Матеріали 14-ї Всеукраїнської наук.-практ. конф. рятувальників Київ: ІДУЦЗ, 2012. – С. 300-302.

14. Оніщенко, Н.В. Вклад харьковських психологів в становлення і розвиток служби екстренної психологічної служби на Україні / Н.В. Оніщенко, А.В. Тимченко // Теорія і практика охорони границь держав-учасників СНГ: історія і сучасність – Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (г.Алмати, 26 квітня 2012 г.) – Збірник – Алмати: Академія Пограничної служби КНБ РК, 2012. –С.363-367.

15. Оніщенко, Н.В. Основні проблеми розвитку екстремальної психології в Україні / Н.В. Оніщенко // Коченовські читання «Психологія і право в сучасній Росії». Збірник тезисів учасників Всеросійської конференції по юридическій психології з міжнародним участям (г. Москва, 18-20 жовтня 2012 г.). – М.: МГППУ, 2012. – С.231-233.

16. Оніщенко, Н.В. Екстренна психологічна допомога постраждалим, пережившим зіткнення зі смертю в очагах незвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Пожарна безпека: проблеми і перспективи: матеріали ІІІ Всеросійської науково-практичної конференції з міжнародним участям. В 2 Ч. (Ч 2.) - Воронеж ВИГПС МЧС Росії, 2012. – С.115-117.

17. Оніщенко, Н.В. Погляди закордонних психологів на існування інституту екстреної психологічної допомоги в Україні / Н.В. Оніщенко // Психологія в освітньому просторі: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (г. Донецьк, 17-18 жовтня 2012 г.) / Під ред. кафедри психології ДонНУ. – Донецьк: ООО «Східний видавничий дім», 2012. – С.212-214.

18. Оніщенко, Н.В. На шляху розвитку екстреної психологічної допомоги в Україні / Н.В. Оніщенко // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука» (м. Харків, 19-20 жовтня 2012 року). – Харків: ХНПУ, 2012. – С.188-189.

19. Оніщенко, Н.В. Методи психологічної діагностики в умовах незвичайної ситуації / Н. В. Оніщенко // Професійне становлення особистості: Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 15 лютого 2013 р.). – Одеса: ОДУВС, 2013. – С. 202-204.

20. Оніщенко, Н.В. З досвіду залучення представників релігійних організацій до надання екстреної психологічної допомоги постраждалим внаслідок незвичайних ситуацій / Н.В. Оніщенко // Матеріали науково-практичної конференції «Бочаровські читання» (м. Харків, 29 березня 2013р.) – Харків: ХНУВС, 2013 – С.218-220.

21. Оніщенко, Н.В. Невідкладна психологічна допомога в осередку незвичайної ситуації: «за» і «проти» / Н.В. Оніщенко // Психологічні технології в діяльності правоохоронних органів: Матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 24 травня 2013 р.). – Донецьк:

ДЮІ МВС України, 2013. – С.311-314.

22. Onishchenko, N.V. The special features of work of the psychologists of the Ministry of emergencies of Ukraine during the liquidation of the house explosion consequences in Dnepropetrovsk / N.V. Onishchenko // «Приложна психология и социална практика»: XII Международна научна конференция – Университетско издателство – Варненски свободен университет «Черноризец Храбър» – Болгария, 2013. – С. 746-754.

23. Оніщенко, Н.В. Гендерні особливості переживання постраждалими втрати дитини внаслідок надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Матеріали наук.-практич. конференції (м. Київ, 24 квітня 2014 р.) - Міністерство оборони України, Національний університет оборони України ім. І. Черняховського. – К. : НУОУ, 2014. – С.217-219.

24. Оніщенко, Н.В. Види втрат та їх вплив на постраждалих в умовах надзвичайної ситуації / Н.В. Оніщенко // Матеріали 16 Всеукраїнської наук.-практ. конф. рятувальників (м. Київ, 23-24 вересня 2014 р.). – Київ : ІДУЦЗ, 2014. – С. 217-219.

25. Оніщенко, Н.В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: диференціальний підхід / Н.В. Оніщенко // Матеріали III Всеукраїнського психологічного конгресу з міжнародною участю «Особистість в сучасному світі» (м. Київ, 20-22 листопада 2014 р.). – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – С. 651-654.

26. Оніщенко, Н.В. Основні проблеми та стратегії їх подолання на шляху оптимізації процесу психологічної адаптації вимушених переселенців / О.В.Тімченко, Н.В. Оніщенко // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку» (м. Харків, 21 листопада 2014 р.). – Х.: Національна академія НГУ, 2014.– С.193-197.

27. Оніщенко, Н.В. Психологічна допомога вимушеним переселенцям / О.В.Тімченко, Н.В. Оніщенко // Тези доповідей X Міжнародної науково-практичної конференції «Військова освіта і наука: сьогодні та майбутнє» (м. Київ, 24 листопада, 2014 р.) – за заг.редакцією В.В. Балабіна. – К.: ВІКНУ, 2014. – С.254-255.

АНОТАЦІЯ

Оніщенко Н.В. Теорія і практика екстреної психологічної допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях. - На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». – Національний університет цивільного захисту України, Харків, 2015.

Представлено теоретико-методологічні та емпіричні результати дослідження проблеми організації та надання екстреної психологічної допомоги постраждалому від надзвичайних ситуацій населенню.

Розглянуто сутність, особливості перебігу надзвичайної ситуації та її феноменологію. Вивчено основоположні категорії феномена надзвичайної

ситуації. Проведено психологічний аналіз основних реакцій, станів і поведінки постраждалих в умовах надзвичайної ситуації, вивчена їх динаміка.

Проведено психосемантичний аналіз поняття «екстрена психологічна допомога». Розкриті мета, завдання та принципи екстреної психологічної допомоги. Вивчені питання організаційно-правового регулювання діяльності психолога ДСНС України при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Подано результати дослідження психологічних характеристик постраждалих від надзвичайної ситуації; вивчено основні чинники, які визначають ступінь їх травматизації внаслідок надзвичайної ситуації; виділено і охарактеризовано основні типи реагування постраждалих різних категорій на умови надзвичайної ситуації.

Емпірично доведено, що робота психолога ДСНС України в умовах лиха підпорядковується чіткому алгоритму надання екстреної психологічної допомоги постраждалим, який складається з певних етапів.

Здійснено всебічний аналіз шляхів визначення рівня підготовленості та рівня ефективності діяльності психологів ДСНС України з організації та надання екстреної психологічної допомоги постраждалим в умовах ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Запропоновано системний підхід щодо оцінювання рівня ефективності діяльності психолога ДСНС України.

Ключові слова: екстрена психологічна допомога, психологічна травма, постраждалих, надзвичайна ситуація, екстремальний психолог.

АННОТАЦІЯ

Онищенко Н.В. Теория и практика экстренной психологической помощи пострадавшим в чрезвычайных ситуациях. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.09 – «Психология деятельности в особых условиях». – Национальный университет гражданской защиты Украины, Харьков, 2015.

Представлены теоретико-методологические и эмпирические результаты исследования проблемы организации и оказания экстренной психологической помощи пострадавшему от чрезвычайной ситуации населению.

Рассмотрены сущность, особенности протекания чрезвычайной ситуации и ее феноменология. Изучены основополагающие категории феномена чрезвычайной ситуации. Проведен психологический анализ основных реакций, состояний и поведения пострадавших в условиях чрезвычайной ситуации, изучена их динамика.

Проведен психосемантический анализ понятия «экстренная психологическая помощь». Раскрыты цель, задачи и принципы экстренной психологической помощи. Изучены вопросы организационно-правового

регулирования деятельности психолога ГСЧС Украины при ликвидации последствий чрезвычайной ситуации.

Представлены результаты исследования психологических характеристик пострадавших от чрезвычайной ситуации; изучены основные причины, которые определяют степень их травматизации вследствие чрезвычайной ситуации; выделены и охарактеризованы основные типы реагирования пострадавших различных категорий на условия чрезвычайной ситуации.

Эмпирически доказано, что работа психолога ГСЧС Украины в условиях катастрофы подчиняется четкому алгоритму оказания экстренной психологической помощи пострадавшим, который состоит из определенных этапов.

Осуществлен всесторонний анализ путей определения уровня подготовленности и уровня эффективности деятельности психологов ГСЧС Украины по организации и оказанию экстренной психологической помощи пострадавшим в условиях ликвидации последствий чрезвычайной ситуации. Предложен системный подход к оценке уровня эффективности деятельности психолога ГСЧС Украины.

Ключевые слова: экстренная психологическая помощь, психологическая травма, пострадавший, чрезвычайная ситуация, экстремальный психолог.

SUMMARY

N.V. Onischenko. Theory and Practice of Urgent Psychological Aid to those Affected by Emergency Situation. – Manuscript.

Thesis for the Degree of Doctor Psychological Sciences in 19.00.09 specialty - «Psychology of Activity in Special Conditions». – National University of Civil Defense of Ukraine. - Kharkiv, 2015.

Theoretical and methodological as well as experiential research results of organization and provision of urgent psychological aid to civilians affected by emergency situation were presented.

The essence of an emergency situation, course peculiarities and the phenomenology thereof were duly reviewed. Psychological analysis results of major reactions, conditions and behavior of the affected people were described and the dynamics thereof reviewed.

Psychosemantic analysis of the notion «urgent psychological aid» was conducted. The target, tasks and principal of urgent psychological aid were uncovered. Organizational and legal regulatory aspects of a psychologist of the State Emergency Service of Ukraine dealing with emergency situation affects relief were examined.

Psychological characteristics of the emergency situation affected people were stated, main factors determining the degree of the emergency-related traumatic impacts were specified; major types of emergency responses of various categories of affected people were determined and characterized.

It was empirically proved that the work of a psychologist of the SES of Ukraine at the time of emergency distinctly conform with the algorithm of providing the affected people with urgent psychological aid which follows along definite stages.

Systems approach to determining the level of training of psychologists of the State Emergency Service of Ukraine was proposed as to the organization and rendering of psychological aid to those affected by the emergency situation were concerned.

Key words: urgent psychological aid, psychological trauma, affected, emergency situation, emergency psychologist.

Підписано до друку 17.02.2015 р. Формат 60x84/16.
Папір 80 г/м². Друк ризограф. Авт. арк. 1,0
Тираж 100 прим. Вид. № 37/15. Зам. № 725/15.
Сектор редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94